

(221.2) 9

ა - 936

ქართული
ბიბლიოთეკა

დავით გუგუშვილი

ქიხიყის ძველი ისტორია

თბილისი

1997

საქართველოს მემკვიდრეობათა აკადემიის
კახეთის სამეცნიერო ცენტრი

დედოფლისწყაროს რაიონის კულტურის
ბანყოფილება

დავით მუსხელიშვილი

ქიზიყის ძველი ისტორია
(ძვ.წ. I – ახ.წ. XV სს.)

თბილისი 1997

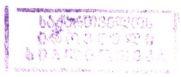
(11.04.11)

ტიზიკიზ იკრთიკი

რედაქტორი

საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის
წევრ-კორესპონდენტი კ. ფიცხელაური

ქველქართული, ბერძნულ-რომაული, სომხური, არაბული და რუსული ისტორიული პირველწყაროების, ადგილობრივი ტოპონიმების, ისტორიული ძეგლების, ნუმიზმატიკური და არქეოლოგიური მასალის და სათანადო სამეცნიერო ლიტერატურის კრიტიკული შესწავლის საფუძველზე გაშუქებულია საქართველოს ერთ-ერთი უძველესი კუთხის, ქიზიყის ანუ ძველი კამბეხოვანის ეთნიკური და პოლიტიკური ისტორია დაწყებული ძველი წელთაღრიცხვის მიწურულიდან ვიდრე ახალი წელთაღრიცხვის XV ს-მდე.

ქიზიყი (ძველი კამბეხოვანი), დღევანდელი კახეთის სამხრეთ-აღმოსავლეთი მხარე უძველესი დროიდანვე ფრიად მნიშვნელოვანი რეგიონი იყო, რამდენადაც სამი ამიერკავკასიური სახელმწიფოს – ივერიის (ქართლის), ალვანეთის და სომხეთის – ურთიერთ-სასაზღვრო ტერიტორიას წარმოადგენდა, რომელსაც სამეურნეო თვალსაზრისითაც უაღრესად დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა, როგორც ინტენსიური მიწათმოქმედების და განსაკუთრებით მდიდარი და ვრცელი საზამთრო საძოვრების ზონას. მასზე გადიოდა ამავე დროს ზემოხსენებულ სახელმწიფოთა დამაკავშირებელი მაგისტრალური სავაჭრო და სამხედრო კომუნუკაციები. ზემოთქმულის საფუძველზე, ბუნებრივია, თუ ძველი კამბეხოვანის მიწაზე იხლართებოდა ამიერკავკასიის სახელმწიფოთა სტრატეგიული, ეკონომიკური და კულტურული ინტერესები. სწორედ ამ უკანასკნელთა ფონზეა განხილული ამ კუთხის პოლიტიკური და ეთნიკური ისტორია, დადგენილია მისი უძველესი ცენტრები, მათი მონაცვლეობა მხარის პოლიტიკური, სამეურნეო და კულტურული ევოლუციის შედეგად. დასასრულ, ზემოხსენებული პროცესების საფუძველზე ახსნილია თუ რამ განაპირობა ის, რომ ამ კუთხის ძველი სახელწოდება – “კამბეხოვანი”, ბოლოს და ბოლოს, “ქიზიყად” შეიცვალა.

ნაშრომს თანდართული აქვს სათანადო რუკები და ქიზიყის ზოგიერთ ისტორიულ ძეგლთა ფოტოსურათები.

ქიზიყი - საქართველოს ერთ-ერთი უძველესი ეთნოგრაფიული კუთხე კახეთის სამხრეთ-აღმოსავლეთ მხარეს მოიცავს დღევანდელი ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული დანაწილების მიხედვით იგი ორ - სიღნაღისა და დედოფლისწყაროს (ყოფილი წითელი წყაროს) - რაიონადაა დაყოფილი.

1961 წლის ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული აღწერის მიხედვით ქიზიყში ერთი ქალაქი - სიღნაღი და ორმოცზე მეტი დაბა და სოფელი ითვლებოდა. ეს უკანასკნელნი შემდეგია: წნორი, ასანური, კვენაკელი, ანაგა, ქვემო და ზემო ბოდბე, ბოდბისხევი, ვაქირი, ქვემო და ზემო მადარო, ნუკრიანი, ჭოტორი, საქობო, მაშნაარი, ტიბაანი, პრასიანი, ულიანოვკა, ქვემო და ზემო მაჩხაანი, ფანიანი, ყარაღაჯი, ჯუგაანი, ძველი ანაგა, ქედელი, დედოფლისწყარო (ყოფ. წითელი წყარო), მირზაანი, პატარა შირაქი, არბოშიკი, ცლუნკაანი, ოზაანი, ქვემო და ზემო ქედი, ელდარი, წითელი საბათლო, ლენინოვკა, ჯაფარიძე, გამარჯვება, არხილოსკალო, სამთაწყარო.

ისტორიულ მატიანეებსა თუ დოკუმენტურ წყაროებში ქიზიყი სხვადასხვაგვარი დაწერილობით გვხვდება: ქიზიყი, ქისიყი, ქისიკი, კიზიყი, ხიზიყი, ყიზიყი. ყველაზე ხშირად გვხვდება: ქიზიყი და ქისიყი, მაგრამ უძველეს, XV ს-ის ხელნაწერში, სადაც პირველად ვხვდებით ამ გეოგრაფიულ სახელწოდებას, იგი ქისიკი-ს ფორმითაა წარმოდგენილი.

XVIII ს-ის ბოლოს, 1794-1799 წლებში იოანე ბაგრატიონმა, ცნობილმა მწერალმა და მეცნიერმა, საქართველოს უკანასკნელი მეფის, გიორგი XII-ის შვილმა, მამამისის და პაპამისის, ერეკლე II-ის დავალებით შეადგინა "ქართლ-კახეთის სოფლების აღწერა", წერილობითი და ზეპირი წყაროების გამოყენებით. როგორც ამ უაღრესად მნიშვნელოვანი ნაშრომის გამომცემლები, თ. ენუქიძე და გ. ბედოშვილი აღნიშნავენ, მას "მხოლოდ პირობითად შეიძლება ეწოდოს "ქართლ-კახეთის აღწერა", რამდენადაც აქ მთელი საქართველოს

გეოგრაფიული ნომენკლატურის სისტემატიზაციის ძალზე საყურადღებო ცდა არის წარმოდგენილი. გარდა ქვემოთ-კახეთის აღწერისა, შრომაში მოცემულია პირიქითი და პირიქითი ხევსურეთის, ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიის მთიანეთის, დაღესტნის, ჩაჩნეთ-ინგუშეთის რეგიონები, ხოლო ნაწილობრივ იმერეთის, რაჭა-ლეჩხუმის და სვანეთის, ასევე ახალციხის სანჯახად წოდებული ადგილები”.

ბუნებრივია, რომ იოანე ბატონიშვილს მისი დროის ქიზიყის სოფლებიცა აქვს აღწერილი. მართლაც, საამისოდ მას ცალკე პარაგრაფი აქვს გამოყოფილი: “...ქისიყი და მისი ხეობა. სამეფო, საეკლესიო და სააზნაურო ადგილი და სოფლები”... საინტერესოა მის მიერ მოცემული ნუსხის შედარება თანამედროვე ვითარებასთან.

იოანე ბატონიშვილი ქიზიყში შემდეგ სოფლებს ჩამოთვლის: *ასანაური* (ასეა, დ.მ.), *ჯუგაანი*, *ტიბაანი*, *პრასაანი* (ასეა, დ.მ.), *ბედიყურა*, *ხირსა*, *ძველი ანაგა*, *ქუნბათი*, *ყოდანთო*, *ნიკორწმიდა* ანუ *ნიკორციხე*, *ხორნაბუჯი* ანუ *ჭოეთი* – *ძველი ნაქალაქევი*, *ყარაღაჯი* – *ზამთრის სამეფო სასახლე*, *ცლუკაანი*, *არბოშიკი*, *მირზაანი* ანუ *მირტაზანი*, *ჩობანდალი*, *ყაჯირდალი*, *ჯაღათა*, *ბეზირგანბულაღი*, *ყუშები*, *ხირსისხევი*, *ნაზარლები*, *ჩანკაანთ საყდარი*, *ბურდომთა*, *სიჩახინი*, *ბუზაურის ხევი*, *ყოჟუას მარანი*, *ზილიჩა*, *ახტაში*, *მარხაანი* (ორი სოფელი, როგორც ჩანს: *ქვემო* და *ზემო*, დ.მ.), *ბოდბისხევი*, *ქედელი*, *ბოდბე*, *ფანიანი*, *მალარო*, *ნუკრიანი*, *ჭოტორი*, *ქალაქი სიღნაღი*, *ბაიდარაანი*, *ანაგა*, როჭიკაანთ ყურე, *ვაქირი*, *ურდო*, *მაშრაანი* (ასეა, დ.მ.), *ჯიმაანთ ოღე*, *საქობო* (ორი სოფელი).

როგორც ვხედავთ, ქალაქ სიღნაღთან ერთად, ჩემს მიერ იოანე ბატონიშვილის ზემომოტანილ ნუსხაში კურსივით გამოყოფილი სოფლები დღესაც არსებობს. მათი რაოდენობა ოცამდე აღწევს. რაც შეეხება დღეს არსებული სოფლების დანარჩენ ნაწილს, მათგან ზოგიერთი გვიან წარმოქმნილა

(ოზაანი, ქვემო და ზემო ქედი, არხილოსკალო...), ზოგს სახელი სულ უკანასკნელ ხანს, საბჭოთა კავშირის ბის დროს შეერქვა (ულიანოვკა, ლენინოვკა, ჯაფარიძე, გამარჯვება). იოანე ბატონიშვილთან ჩამოთვლილ სოფელთაგან ნაწილი, როგორც ჩანს, მომთაბარე თურქმანთა დასახლებები იყო (იოანე ბატონიშვილი აღნიშნავს კიდევ, რომ ქიზიყში თურქმანთა “ელები მდგარა”), რომლებიც დღეს აღარ არსებობენ, ნაწილი კი ნასოფლარებადაა ქცეული და მათი სახელები მხოლოდ ქიზიყურ ტოპონიმის სახით შემორჩა (ნიკორციხე, ხორნაბუჯი, ყაჯირდაღი, ხირსისხევი, ზილიჩა, ქუნბათი, ყოღანთო...).

ქიზიყის აღწერასა და იქაური სოფლების სიას XVIII ს-ის პირველი ნახევრის დიდი ქართველი მეცნიერის ვახუშტი ბატონიშვილის ცნობილ ნაშრომშიაც – “აღწერა სამეფოსა საქართველოსა” – ვხვდებით. ჯერ განვიხილოთ ქიზიყური სოფლების ის ნუსხა, რომელიც მეცნიერ ბატონიშვილსა აქვს და რომელიც, სხვათაშორის, მთლიანად გამოუყენებია ზემოხსენებულ “ქართლ-კახეთის სოფლების აღწერაში” იოანე ბატონიშვილს.

ვახუშტის მიხედვით ქიზიყის სოფლებია: ასანური, ჯუგაანი, ტიბაანი, პრასიანი, ბედიყარი, ხირსა, ქუნბათი, ყოღანთო, ხორნაბუჯი ანუ ჭოეთი, ყარაღაჯი, ცულუკანი (ასეა, დ.მ.) არბოშიკი, მირტაზანი, მაჩნანი (ასეა, დ.მ.), ბოლბისკევი, ბოლბე, ფანიანი, მალარო, ჭოტორი, მელაანი, ჩალისუბანი, ძეძვისუბანი, იორზე თათრის ობა (ე.ი. თურქმანთა დასახლებანი).

ადვილი დასანახია, რომ ვახუშტის მიერ ჩამოთვლილი ქიზიყის სოფლების უდიდესი რაოდენობა იოანე ბატონიშვილთან აგრეთვე ამ კუთხის სოფლებად აღირიცხება. გამონაკლისია მხოლოდ სამი სოფელი: მელაანი, ჩალისუბანი ანუ იგივე ჩალაუბანი და ძეძვისუბანი. იოანე ბაგრატიონი, ცხადია, სამივე სოფელს იცნობს, მაგრამ იგი მათ ათავსებს არა ქიზიყში, არამედ “საენდრონიკო ადგილთა სოფელთა” შორის.

ე.ი. თავად ანდრონიკაშვილთა კუთვნილ მიწებზე გარეკახეთში გარდა ამისა, იოანე ბატონიშვილთან ქიზიყში აღნიშნული ხუთი სოფელი: ბაიდარაანი, ანაგა, ვაქირი, მაშრაანი და საქობო ვახუშტისთვისაც ცნობილია (უკანასკნელი საქვაბეს ფორმით ტექსტში და საქობი-ს ფორმით ტექსტისთვის თანდართულ სოფლების სიაში), მაგრამ იგი მათ ქიზიყში კი არა, არამედ შიგნით კახეთში ათავსებს. დღეს ეს სოფლები კვლავ ქიზიყში იგულისხმება (ბაიდარაანი – ასეთი სოფელი დღეს აღარ არის).

საინტერესოა, რომ ერთი, 1775 წლის საბუთით ასეთი ვითარება ჩანს: ანაგური გლეხი იოანე რამაზაშვილი ერეკლე II-ს სწერს: “ზაალ ენდრონიკაშვილი ცალკე მედავება – ჩემი ყმა ხარო, ბილან ცალკე მედავება – ჩემი ყმა ხარო და ავთანდილ ნაბიჭვარი ცალკე მეჭიდება – ჩემი ყმა ხარო.

ამდონი თქვენი წყალობა იყოს, რომ ერთი ოქმი გვიბოძოთ, თქვენს ქიზიყს მობრძანებამდინ სამნივ დამეხსნან. ნურცა ერთი ნუ ამყრიან ანაგიდან.”

ამ საბუთიდან აშკარად ჩანს, რომ სოფ. ანაგა ქიზიყშია და თუკი ეს ასეა, მაშინ დანარჩენი სამი სოფელიც ქიზიყში უნდა ვიგულისხმოთ, რადგან ანაგა დღეს ქიზიყის განაპირა ჩრდილო-დასავლეთი სოფელია, ხოლო ვაქირი, მაშრა-არი||მაშრაანი და საქობო||საქვაბე ანაგის სამხრეთ-აღმოსავლეთით არიან განლაგებულნი.

დღევანდელი ვითარების, იოანე ბატონიშვილისეული აღწერის და ვახუშტისეული სოფელთა ნუსხისა და მის მიერვე გამოხაზული კახეთის რუკის მონაცემების გათვალისწინებით ჩვენ შეგვიძლია ზემოხსენებულ სოფელთა თუ დღეს უკვე ნასოფლართა ადგილმდებარეობის ზუსტი განსაზღვრა.

საქმე ის არის, რომ იოანე ბატონიშვილის მიხედვით ჩრდილო-დასავლეთიდან “ამავე ქიზიყს მოებმის სავაჩნაძო და საენდრონიკო სოფლები და ადგილნი” შიგნით კახეთს. იგი შიგნით კახეთის ამ სოფლების ჩამოთვლას იწყებს

სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან, ქიზიყის საზღვრიდან შემდგენი თანმიმდევრობით: კარდენახი, ბაკურციხე, კოლაქი და ამაგვარად, “ქართლ-კახეთის სოფლების აღწერაში” ქიზიყის მოსაზღვრე შიგნით კახეთის პირველი სოფელია კარდენახი (ვახუშტისეული კარდანეხი||კარდენახი; დღევანდელი – კარდენახი).

ვახუშტი ბატონიშვილის რუკის მიხედვით კარდანეხის სამხრეთ-აღმოსავლეთით სოფელთა განლაგების თანმიმდევრობა ასეთია: ბაიდარანი, ანაგა, ვაქირი, მაშრაანი, საქობე, ასანური, ჯუგაანი, ტიბაანი, პრასიანი, ბედიყარი, ხირსა, ქუნბათი, ყოღანთო.

იოანე ბატონიშვილის აღწერის მიხედვით: ბაიდარანი, ანაგა, როჭიკაანთ ყურე, ვაქირი, ურდო, მაშრაანი, ჯიმაანთ ოლე, საქობო, ასანური, ჯუგაანი, ტიბაანი, პრასაანი, ბედიყურა, ხირსა, ძველი ანაგა, ქუნბათი, ყოღანთო.

ამგვარად, თუმცა კი ბაიდარანი||ბაიდარანი, როჭიკაანთ ყურე, ურდო, ჯიმაანთ ოლე, ბედიყარი||ბედიყურა, ხირსა, ქუნბათი და ყოღანთო დღეს როგორც ცოცხალი სოფლები აღარ არსებობენ და ნასოფლარ-ნაეკლესიარებადღა შემოგვრჩნენ, მაგრამ მათი მიახლოებითი ადგილმდებარეობა სავესებით გარკვეულია, მით უმეტეს, რომ ზოგიერთის სახელწოდება ტოპონიმის სახით დღემდეა შემორჩენილი (ხირსა, ქუნბათი, ყოღანთო...) და ეჭვი არ არის სპეციალური საველე ძიება დანარჩენ ნასოფლარებს თუ ტოპონიმებსაც დააფიქსირებს.

იოანე ბატონიშვილის აღწერაში, როგორც ვიცით, აღწესებულია მთელი რიგი სოფლებისა, რომელნიც არც ვახუშტის სოფელთა სიაშია მოხვედრილი, არც მის რუკაზეა დატანილი და დღესაც ცოცხალ სოფლებს არ წარმოადგენენ.

ასეთებია: ჩობანდაღი, ყაჯირდაღი, ჯაღათა, ბეზირგანბულაღი, ხირსისხევი, ნაზარლები, ჩანკაანი, საყდარი, ბურდო-მთა, სინახინი, ბუზაურის ჰევი, ჟოჟუას მარანი, ზილი-

ნა, ახტაში...

აქ აღსანიშნავია ერთი რამ: აშკარად ჩანს, რომ ნიშნითა გარკვეული ნაწილი თურქულ-აზერბაიჯანულია (ხო-ბანდალი, ყაჯირდალი, ბეზირგანბულაღი, ახტაში...), ამიტომ სავარაუდოა საქმე გვქონდეს მომთაბარე თურქმანთა საზამთრო სადგომებთან. ჩვენ ხომ ვიცით ვახუშტის ზემო-მოტანილი მითითებიდან, რომ ქიზიყში მდ. “იორზე თათრის ობა” ანუ თურქმან მესაქონლეთა სადგომები არსებობს. ამაზე ქვემოთაც დავრწმუნდებით, როდესაც ქიზიყის ვახუშტისეულ აღწერას გავეცნობით. თურქმან მესაქონლეთა არსებობაზე ქიზიყში იოანე ბაგრატიონიც მიგვითითებს, როდესაც აღნიშნავს, რომ ამ მხარეში თურქმანი “ელები მდგარაო”. (“ელი” სპარსული სიტყვაა და მესაქონლე ხალხს ნიშნავს, მომთაბარეს; “ობა” ელის შემადგენელი ნაწილია, ერთი გვარეულობა). ეს ასეა, მაგრამ არ არის გამორიცხული თვით ეს “თათრის ელები” საზამთრო საძოვრებზე ძველი ქართული მოსახლეობის ნასოფლარებზე სახლობდნენ. ამის საბუთია ის, რომ, როგორც ქვემოთ ვნახავთ, ვახუშტი ქიზიყის ტერიტორიაზე ბევრი ნაოხარ-ნასოფლარის არსებობას მიუთითებს. ამისავე საბუთია მდ. ივრის ქვემო წელის მარჯვენა სანაპიროზე კახეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ 1965 წ. დაზვერვების დროს მიგნებული ნასოფლარი ყაჯირი (იოანე ბაგრატიონის ყაჯირდალი), რომლის ტერიტორიაზე XI-XII საუკუნეების მასალა იქნა აკრეფილი, ხოლო მის მახლობლად ამართულ სალი კლდეების მასივში გამოკვეთილი ქართული ეკლესიის ნანგრევები აღმოჩნდა, რომლის კედლები თავის დროზე ფრესკებით ყოფილა მოხატული.

აღსანიშნავია ისიც, რომ იოანე ბაგრატიონის აღწერაში მოხსენიებული ამ სოფლების, უკეთ მათი დიდი ნაწილის ლოკალიზება სავსებით შესაძლებელია. საქმე ის არის, ზოგიერთი მათგანი ტოპონიმის სახით დღემდეა შემორჩენილი და კერძოდ დაფიქსირებულია რუსეთის გენერალური

შტაბის ე.წ. ხუთვერსიან რუკაზე. ესენია ჩობანდადი, ყაჯრი, ჯაღათა ივრის ქვემო წელსა და მტკვარს შორის ტერიტორიაზე; ბეზირგანბულადი და ზილიჩა მდ. ალაზნის ხეობა ქვემო წელის მარჯვენა სანაპიროზე და ნაზარლები და ბურდა-მთა ივრისა და ალაზნის ქვემო დინებათა შორის მთიან ზეგანზე. იოანე ბატონიშვილსეულ “ახტაშს” შეიძლება შეესატყვისებოდეს ხუთვერსიანი რუკის “ახტახტა თაფა” ჩობანდადს და ჯაღათას შორის.

ეხლა უკვე საკმაო ზედმიწევნილობით შეგვიძლია მოვხაზოთ ის ტერიტორია, რომელიც გვიან შუასაუკუნეებში ქიზიყად იწოდებოდა. თუკი გავითვალისწინებთ ვახუშტი და იოანე ბატონიშვილების აღწერათა მონაცემებს და აგრეთვე მხოლოდ იოანესთან შემონახული ქიზიყის ზემოხსენებული სოფლების ლოკალიზაციას, თავისუფლად შეგვიძლია იმის კონსტატაცია, რომ გვიანი შუასაუკუნეების ქიზიყი მოიცავდა კახეთის სამხრეთ-აღმოსავლეთ უკიდურეს ნაწილს, რომელიც მოქცეული იყო ალაზნის ქვემო წელსა და მტკვარს შორის და რომელსაც შუაზე ჰკვეთს მდ. იორი. ეს არის დაბალი მთაგრეხილებით და ფართო ველებით დასერილი, უწყლო საზამთრო საძოვრების ტერიტორია. დღეს და, როგორც ჩანს, შუა საუკუნეებშიც ინტენსიურად დასახლებული იყო მისი ჩრდილო-დასავლეთი ტყიანი ნაწილი და სწორედ აქ არის ყველაზე ძნელი შუასაუკუნეების ქიზიყის სასაზღვრო ხაზის დადგენა.

როგორც ვიცით აქ ვახუშტისა და იოანე ბატონიშვილების ჩვენებებს შორის განსხვავებაა და თუ დღევანდელი გარეკახეთის სოფლები მელაანი და ჩალაუბანი (და ძეძვისუბანი, რომელიც დღეს აღარ არსებობს, თუმცა შესაძლებელია იგი ხუთვერსიანი რუკის “ზედუბანს” ემთხვეოდეს, რომელიც მელაანთან მდებარეობდა) ვახუშტით ქიზიყშია, იგივე სოფლები იოანე ბატონიშვილს ქიზიყში არ შეაქვს. მეორე მხრივ, ქიზიყსა და შიგნით კახეთს შორის საზღვარს ვახუშტი სოფ-

ლებს საქობოსა და ასანურს შორის დებს, და სოფლებს საქობოს, მაშრაანს, ვაქირს, ანაგას, ბაიდარანს და კარდანებს შიგნით კახეთს მიაკუთვნებს, მაშინ როდესაც იოანესთვის შიგნით კახეთის ქიზიყის მოსაზღვრე პირველი სოფელი კარდენახია და ბაიდარაანი, ანაგა, ვაქირი, მაშრაანი და საქობო კი ქიზიყს მიეკუთვნებიან ისევე, როგორც ეს დღესაა.

ძნელი სათქმელია ასეთი განსხვავებული სურათი რა მიზეზით შეიძლება აიხსნას: მოხდა რაიმე ცვლილება XVIII ს-ის პირველ და მეორე ნახევარს შორის და მოხდა სოფელთა “ადმინისტრაციული გადაადგილება” ქიზიყის სამოურავოსა და ვაჩნაძეებისა და ანდრონიკაშვილების სათავადო მამულებს შორის თუ, უბრალოდ, ვახუშტი ბატონიშვილს მოსდის შეცდომა. ეს უკანასკნელი თითქოს ნაკლებად სავარაუდოა, იმდენად ნიშანდობლივია ამ უკანასკნელის მიერ ქიზიყის საზღვრების და კერძოდ მისი ჩრდილო-დასავლეთი საზღვრის კოორდინაცია.

მოვეუსმინოთ თვით ვახუშტს: “არამედ საქვაბე-ასანურამდე არს ადგილი ქისიყისა, რომელი მოხვევია მთასა ცივის მთიდამ ჩამოსულსა... და უძეს ქისიყს: აღმოსავლით ველი შირაქი ალაზნამდე; სამკრით უფადარი და წინა მინდორი ხორანთა-იორამდე; ჩრდილოთ მთა ჭერეთისა. ხოლო მზღვრის: აღმოსავლით ალაზანი; დასავლით ლაკბის ჳევი და ხაზი მისი იორამდე გასული; სამკრით იორი ანუ მტკვარი; ჩრდილოთ მთა ცივისა, კარდანებსა და ქისიყს შორისი, და ხაზი ასანურ-საქვაბეს შორის გასული ალაზნამდე.”

კონტექსტში რომ გავერკვეთ, ზოგიერთი განმარტებაა საჭირო. ჯერ ერთი უნდა აღინიშნოს, რომ ვახუშტს, როგორც ეს კარგად ჩანს მის მიერ გამოხაზული კახეთის რუკიდან, ქვეყნის მხარეების ღერძი რამდენადმე აღმოსავლეთისკენ აქვს გადახრილი, ისე რომ, თუკი სინამდვილეში ჩვენთვის საინტერესო რეგიონში მდინარეების მტკვრის, იორის და ალაზნის დინებანი მიმართულია თითქმის ერთმანეთის პარა-

ლელურად ჩრდილო-დასავლეთიდან სამხრეთ-აღმოსავლეთით
საკენ, ვახუშტთან ისინი, შეიძლება ითქვას ჩრდილოეთიდან
სამხრეთისაკენ მიედინებიან. ამიტომ როდესაც ვახუშტი ხმა-
რობს “აღმოსავლეთს”, სინამდვილეში ეს ჩრდილო-აღმოსავ-
ლეთია. შესაბამისად, ვახუშტის “სამხრეთი” – სამხრეთ-აღ-
მოსავლეთია; “დასავლეთი” – ჩრდილო-დასავლეთი და ა.შ.
ამის შემდეგ ცხადი უნდა იყოს, რომ შირაქის ველი ქიზიყის
ჩრდილო-აღმოსავლეთ ნაწილშია. უფადარი და წინა მინ-
დორი – ეს არის ალაზნის მარჯვენა სანაპირო ველი ყარაღა-
ჯის აღმოსავლეთით (უფადარი) და ვიწრო ველი ასევე ალაზ-
ნის მარჯვენა სანაპიროს გაყოლებით უფადარის ქვემოთ,
ვიდრე იორ-ალაზნის შესართავამდე. მართლაც, სხვა ადგი-
ლას იგივე ვახუშტი აღნიშნავს: “კვალად ყარაღაჯის სამკრით,
ალაზნის კიდურთა ზედა, ასტყდების კმოდე და მივალს ვი-
დრე ხორანთამდე (იორ-ალაზნის შესართავამდე, დ.მ.) და
არს ალაზნისკენ მცირეტყიანი და ბალახიანი და აღვსილი
ნადირთა დიდ-მცირეთი. და კმოდეს ზეით არის ველი ხორა-
ნთიდან ქისიყამდე, წოდებული – კმოდეს ქვეით, ალაზნი-
სკენ, წინამინდორი, ხოლო ზეით, ყარაღაჯითურთ, უფადარი”.

კმოდე ანუ კმოდე ე.ი. კლდოვანი ქედი, რომელიც “ყარა-
ღაჯს სამხრით”, სინამდვილეში კი ყარაღაჯის სამხრეთ-
აღმოსავლეთით “ასტყდების” და ალაზნის გაყოლებით იორ-
ალაზნის შესართავამდე გრძელდება, ეს არის შირაქის ვე-
ლის ჩრდილოეთიდან შემომსახლვრელი ალაზნის ველისპი-
რა ქედი ზილიჩას ქედიანად, რომელიც ასევე გაუყვება
ალაზნის ქვემო დინებას მარჯვნიდან ჩრდილოეთიდან სამხრე-
თისაკენ. შესაბამისად “წინა მინდორი” ეს არის ალაზნის
ველის ვიწრო ზოლი აღნიშნულ ქედებსა და ალაზნის შორის,
ხოლო “უფადარი” ალაზნის მარჯვენა სანაპიროს ფართო
ველი ყარაღაჯის ჩრდილოეთით.

რაც შეეხება “ჰერეთის მთას” ეს იგივე “ცივის მთაა”,
რომელიც, მართლაც, ქიზიყის ჩრდილო-დასავლეთ ცენტრა-

ლურ ნაწილში ეშვება და რომელიც ინტენსიურად ათვისებული ქიზიურის სოფლების მიერ. ასე რომ სწორია ვახუშტი, როდესაც საგანგებოდ აღნიშნავს, რომ ეს არის “ადგილი ქისიყისა, რომელი მოხვევია მთასა, ცივის მთიდამ ჩამოსულსა”.

მდ. ლაკბე ანუ ვახუშტისეული ლაკბის-ხევი. რომელიც მის მიხედვით ქიზიყის დასავლეთი (სინამდვილეში – ჩრდილო-დასავლეთი) საზღვარია, ცივის მთას გამოსდის მელაან-ჩალაუბნის დასავლეთით და მდ. იორისკენ მიედინება დაახლოებით სამხრეთ-დასავლეთი მიმართულებით. გარეჯის უდაბნოების ტერიტორია, როგორც ჩანს, არ ითვლებოდა ქიზიყის ტერიტორიად.

ამგვარად, საბოლოო ჯამში, ვახუშტის მიხედვით, ქიზიყის ჩრდილო-დასავლეთი საზღვარი მტკვარსა და იორს შორის გადიოდა გარეჯის უდაბნოების აღმოსავლეთით, შემდეგ მიჰყვებოდა იორს ჩრდილო-დასავლეთისაკენ მდ. ლაკბეს შესართავამდე, აჰყვებოდა აღმა ლაკბეს დინების ხაზს ცივის მთამდე, რაღაც მონაკვეთზე ამ მთას ჩამოჰყვებოდა სამხრეთ-აღმოსავლეთისაკენ და საქობო-ასანურს შორისი (იოანე ბატონიშვილით: კარდენახ-ანაგას შორისი) ხაზით გადასჭრიდა ალაზნის მარჯვენა მხარის ველს თვით მდ. ალაზნამდე. დანარჩენი საზღვრები გარკვეულია: ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან და აღმოსავლეთიდან – ალაზანი; სამხრეთით – მტკვარი, ალაზნის შესართავიდან დაახლოებით მდ. აღსტაფის (ძვ. აღისტევის) შესართავამდე.

შემოსაზღვრული ტერიტორია მის უდიდეს ნაწილში არის შესანიშნავი საზამთრო საძოვრების ზონა ფართო ველებით, მლაშე ტბებით. აი როგორ ახასიათებს ამ ტერიტორიას ვახუშტი ბატონიშვილი: “ხოლო იორს არარაი ვითარი მდინარე ერთვის ანუ ჰევი საგარეჯომდე (თვით მდ. ლაკბეც ზაფხულობით შრება და იორამდე ვერ აღწევს. ამიტომაც ამბობს ვახუშტი, რომ ქიზიყს საზღვრავს “დასავლით ლაკბის-ჰევი

და ხაზი მისი იორამდე გასული”, დ.მ.), და არს მუნამდე ალაზნიდამ ველი. და არს ადგილი ესე ზამთარ თბილი, ბალახიანი, მცირეთოვლიანი, ნადირ-ფრინველიანი, მშვენი, ხოლო ზაფხულის ცხელი, ხაშმიანი, გაუძლისი”... ტერიტორია “საგარეჯოს ქვეით, უტყუო მცირეთაგან კიდე, ჩალიან-ბალახიანი, ლერწმოვანი, უმდინარო, თუნიერ იორის მდინარისა, და მცირე წყარონი. ხოლო ჰავითა არიან მშვენი, ზამთარ თბილი, ზაფხულ ცხელი და არა ეგდენ, მცირეთოვლიანი, უყინულო, უყივნო, ვინათგან ვეროდეს განჰყინავს მდინარეთა, და არცა დაადგრების თოვლი დღე სამ, და უქარო, არამედ ალაზნისა და იორის კიდენი და მისი ქვემოთნი ფრიად ხაშმიანნი, ცხელნი და გაუძლისნი”... “არამედ იორს და მტკვარს შუა ასტყდების მცირე მთა ხორანთიდამვე (ე.ი. იორ-ალაზნის შესართავიდან, დ.მ.), რომელსა ეწოდების გქელტბა და გარეჯა... მდებარებს მთა ესე, ვითარცა მდინარე იორისა (ე.ი. მდ. იორის მარჯვენა სანაპიროს მიჰყვება შესართავიდან აღმა მის პარალელურად, დ.მ.), და არს უტყუო, თუნიერ ძეძუთა, და თუთუბოთა (უწყლო ადგილებში გავრცელებული ჯუჯა ხეები, დ.მ.), და ეგეთთა სხვათა მრავალთა. არა სდის მდინარე და იშვით წყარო-ტბანი, არამედ თუ სადმე არს, მლაშენი და მწარენი. გარნა არს ბალახიანი ზამთარც, და გამოიზრდებიან სიმრავლე არვეთა (“ჯოგი თხათა და ცხოვართა”, საბა), მროწლეთა (ნახირი, დ.მ.), ჯოგთა, რემათა იმიერ და ამიერ. გარნა არს ზაფხულ ცხელი და გაუძლები”.

მგონია ვახუშტისეულ ამ შესანიშნავ დახასიათებას ქიზიყის ბუნებრივ-კლიმატური პირობებისას არაფრის დამატება აღარ სჭირდება: ქიზიყი იყო შესანიშნავი საზამთრო საძოვრების ზონა, სადაც ზამთრობით “გამოიზრდებოდა” აღმოსავლეთი საქართველოს მთიანეთის დიდძალი საქონელი.

ზემოაღნიშნული ბუნებრივი პირობების გამო ქიზიყი სანატრელი მხარე იყო მომთაბარე მესაქონლე ელებისათვის,

განსაკუთრებით მას შემდეგ, რაც პოლიტიკური ავბედობისაგან ქიზიყის დიდი ნაწილი დაიცალა მკვიდრი მოსახლეობისაგან. ვახუშტი ბატონიშვილი გადმოგვცემს, რომ “შემდგომად დასხნეს ელნი ამათ აღვილთა აწინდელთა მეპატრონეთა, ვითარცა ბატონმან თეიმურაზ და ხანებმან, და სთესდენ ესენი ყოველსავე; და ესენიცა წარიყვანა შანადირ და დასხნა ხორასანს”; ან კიდევ: “შემდგომად დასხნეს ელნი, და უმეტეს ხანთა – ელი ფადარი, დიდი, მრავალი. განა იგიცა აჰყარა შანადირ იორის პირის ელითურთ”. ამგვარად ქიზიყის მკვიდრი, შეთხელებული მოსახლეობის კომპენსაციას მომთაბარე ელების ხარჯზე თვით ქართველი მეფეებიც კი ცდილობდნენ, რომლებიც ამავე დროს ამ მხარეს სამეფო ნადირობისთვისაც იყენებდნენ. ქიზიყის მრავალფეროვანი ფაუნა საამისოდ მეტად ხელსაყრელი იყო, რადგან ალაზნისპირა ველები, კერძოდ, წინამინდორი და უფადარი, როგორც ვახუშტი ამბობს “არს ესე სანადირო კეთილი”. ასევე იყო ივრის ზეგანიც: “იორის პირს ყოფილა სასახლე, დამპალას, აწინდელთა კახთა მეპატრონეთა, საზამთროთ ნადირობისათუს, არჩილ მეფისამდე, კეთილს აღვილს, შვენიერს წყაროიანსა”.

უფრო ძველად კი, როგორც ვახუშტი აღნიშნავს, ქიზიყის მთელი ტერიტორია, და არა მხოლოდ მისი ჩრდილოდასავლეთი ნაწილი, ფრიად ინტენსიურად ყოფილა დასახლებული: “გარნა იყო ალაზნის შესართავადმდე და ვიდრე სამგორამდე შენობანი დიდ ფრიად, არამედ მოოჭრდა გამოსლვასა ბერქასსა და შემდგომად ლანგ თემურისაგან, რომელნი ჩანან დღესაც”. ეს დახასიათება მდ. ივრის ზეგანს შეეხება. ასევე იყო ალაზნის პირას: “გარნა ყოფილ არსცა ძველად შენობა დაბნებთა, არამედ შემდგომად ბერქას გამოსვლისა ოჭერ არს. კვლად ყოფილ არიან ალაზნის მოსაბრუნსა შინა ძველად შენობა ქრისტიანეთა”...

ქიზიყის ძველი ისტორიის საფუძვლიანი შესწავლისათვის

სრულიად აუცილებელია ვახუშტის ამ ჩვენებათა შემოწმება და ქიზიყის აღაზნისპირა და ივრის ზეგანზე თუ მტკვრისპირებში ოდესღაც არსებული მკვიდრი მოსახლეობის ნასოფლარების მეცნიერული ფიქსაცია. ყაჯირის ნასოფლარის მიგნება საამისოდ იმედის მომცემია.

* ქიზიყი დღეს, როგორც უკვე აღვნიშნეთ კახეთის ერთ-ერთ ეთნოგრაფიულ კუთხედ ითვლება. ცოტა სხვაგვარი ვითარებაა ძველი წყაროების ჩვენებათა მიხედვით. *

თეიმურაზ ბაგრატიონი, საქართველოს უკანასკნელი მეფის, გიორგი XII-ის ერთ-ერთი ვაჟიშვილი, ცნობილი მწერალი და მეცნიერი, უფროსი ძმის ცხოვრებისადმი მიძღვნილ თავის თხზულებაში (1831 წ.) პირდაპირ აღნიშნავს: “ქიზიყი ანუ ქიზიყი არს ერთი ჩინებულთა პროვინციათაგანი კახეთისა”.

ასევე თეიმურაზის ძმა, ბაგრატ ბაგრატიონიც თავის ისტორიულ თხზულებაში “ახალი მოთხრობა” (1819 წ.) ერთგან აღნიშნავს, რომ 1812 წლის კახეთის აჯანყების ჩახშობის შემდეგ საქართველოს მთავარმართებელმა მარკიზმა პაულუჩიმ “განაწესა, რათა პოლკი ერთი იდგეს თელავსა ციხესა შინა ღიანარაღითა და მეორე ქიზიყსა, და ამათ მართონ საქმენი კახეთისანი”. კონტექსტით ცხადია, რომ თელავიცა და ქიზიყიც ორივე კახეთშია.

ასევე XVIII ს-ის შუახანებში ერეკლე II-ის მიერ შედგენილ ე.წ. “კახეთის ბაჟების გარიგებაში”. მეფე ერეკლე წერს: “ჩვენ მეფემან კახეთისამან ირაკლიმ... ეს განაჩენი გავარიგეთ, ოდეს ვიგულისხმეთ, რაც ძველთაგან დავთრები ან წიგნები იყო კახეთისა ყველა გავსინჯეთ...” შემდეგ კი ამას მოსდევს მუხლობრივი ჩამოთვლა ქიზიყის მოსახლეობის მეფისა და ქიზიყის მოურავის წინაშე სხვადასხვა მოვალეობებისა: “ქიზიყის გამოსავლისა საბატონოსი თუ სამოურავოსი”... “ბატონი თუ ქიზიყში არ ბრძანდებოდეს და ან მოურავი არ იყოს”... “როცა ნაცვალი ქიზიყში იყოს” და სხვ. მოსახლეობას ესა

და ეს ვეალებათ. აქედანაც სავსებით ცხადია, რომ ამ საბჭოთაო ქიზიყის მხარე კახეთში იგულისხმება.

დაბოლოს, ამას გვიმოწმებს იგივე ვახუშტი ბატონიშვილი, როდესაც მისი თანამედროვე ანუ XVIII ს-ის პირველი მეოთხედის კახეთის საზღვრებზე საუბრობს: “და არს სრულიად აწინდელის კახეთის საზღვარი: სამკვრით დიდისა ალაზნისა და პატარას ალაზნის (ანუ მდ. იორი, დ.მ.) შესართავი და მუნიდამ ხაზი კავკასამდენ გაველილი, და კვალად ხაზი მტკვრამდე მისული; აღმოსავლით მთა კავკასი, ლეკეთსა და კახეთს შორისი; დასავლით საზღვარი ქართლისა, რომელი აღვწერეთ, და, მწარე-წყალს ქვეით, მტკვარი, და ჩრდილოთ მთა კავკასივე”. რამდენადაც ვახუშტისეული კახეთის აღმოსავლეთი საზღვარი იორ-ალაზნის შესართავზე გამავალ ხაზს გასდევს, ცხადია, ქიზიყს ვახუშტი კახეთში იგულისხმობს.

კიდევ მეტი, ერთი გვიანდელი ხელნაწერის მიხედვით, VI ს-ის ცნობილი მოღვაწე სტეფანე ხირსელი, რომელსაც ჩვენ ქვემოთ კიდევ არა ერთხელ დავუბრუნდებით, მოღვაწეობდა ზენონ იყალთოელთან ერთად კახეთს და მან “ქვემო კახეთს, აღაშენა მონასტერი თვისი ხირსის სოფლის მოახლო”. ხირსა, როგორც უკვე ვიცით სწორედ ქიზიყის სოფელია და ამდენად გამოდის, რომ ქიზიყი იგივე “ქვემო კახეთია”.

მაგრამ იმავე ხანებისათვის ჩვენ გვაქვს ისტორიული მასალა, რომელიც სხვაგვარი დასკვნის საშუალებასაც იძლევა.

ასე მაგალითად იგივე ბაგრატ ბაგრატიონის “ახალ მოთხრობაში” მოხსენიებულნი არიან “მღვდელნი ქიზიყისა და კახეთისა”. 1801 წლით დათარიღებულ ერთ დოკუმენტში, რომელიც წარმოადგენს ნუსხას იმ სოფლებისა და მამულებისას, რომელსაც ფლობდა ერეკლე II-ის მეუღლე დარეჯან დედოფალი, ეს უკანასკნელი წერს: “კახეთში და ქიზიყში რაც სამღებროები არის, ისიც ყველა მე მეჭირა”. 1795 წლისთვის, აღამაჰმად ხანთან მებრძოლთა შორის იხსენიებიან

“რჩეულნი მხედარნი კახნი და ქიზიყელნი”. ხოლო 1768 წ. ერეკლე მეორე თავის სიგელში პაპა ბებურიშვილისადმი სწერს: ლეკები რომ “ყუარლის ციხეს შემოადგნენ, ციხეს რომ საქმე გაუჭირეს და აღებაზედ მიწურეს, იმ დროს შენ და სოლომონ მდივნის შვილი, კახეთიდან და ქართლიდან სამი-ოთხი საპატიოს კაცის შვილები და აზნაურიშვილები, ყიზიყიდან ას სამი კაცი, და კახეთიდან და ქართლიდან ოთხმოცდაჩვიდმეტი გლეხი კაცით, ამ ორასის კაცით და მრავლის ტყვია-წამლით მიგაშველეთ”...

ყველა ზემომოტანილ ამონაწერში, როგორც ეს ცხადად ჩანს, ქიზიყი ისეთივე რანგის, მოღერნიზებული ტერმინოლოგია რომ ვიხმართ, საქართველოს ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული ერთეული ჩანს, როგორც ქართლი და კახეთი და ამიტომ ისიც ცხადი უნდა იყოს, რომ ასეთ შემთხვევებში ქიზიყი არ იგულისხმება კახეთში შემავალ ეთნოგრაფიულ კუთხედ.

რატომ ხდება ეს? ამაზე პასუხის გაცემას ჩვენ ქვემოთ შევეცდებით.

ახლა კი რამოდენიმე სიტყვა თვით ამ კუთხის სახელწოდებაზე – “ქიზიყი”.

როგორც უკვე გვქონდა აღნიშნული პირველად ეს სახელწოდება XV ს-ის ხელნაწერში გვხვდება. ეს არის ე.წ. “ასურელ მამათა”, იოანე ზედაზნელის მოწაფეთა ცხოვრების ვრცელი რედაქცია, რომელსაც წინ ასეთი განმარტება უძღვის: “სახელები წმიდათა მოწაფეთა იოვანე ზედაძნელისათა: დავით გარეჯელი, სტეფანე ქისიკელი, იოსებ ალავერდელი, ზენონ იყალთოელი, ანტონი მარტომყოფელი, ისე წილკნელი, თათა სტეფანწმიდელი, ილია დიაკონი, შიო მღვიმელი, ისიდორე სამთავნელი, მიქაელ უღუმბელი, პიროს ბრეთელი, აბიბოს ნეკრესელი”.

ამ ტექსტში, მართალია იხსენიება არა საკუთრივ გეოგრაფიული ტერმინი “ქიზიყი”, არამედ VI ს-ის, ჩვენთვის უკვე

ცნობილი მოღვაწე სტეფანე ქიზიყელი (იგივე სტეფანე ხორსელი) და თუკი XV ს-ში არსებობდა ასეთი წარმომავლობის ტერმინი “ქიზიყელი”, ცხადია, რომ უკვე უნდა არსებებოდა გეოგრაფიული ცნება “ქიზიყი”.

მაგრამ რას გულისხმობს ამ კონტექსტში ეს ცნება?

თუკი ჩვენ დაუშავირდებით იოანე ზედაზნელის სხვა ჩამოთვლილ მოწაფეთა ზედწოდებას, დავრწმუნდებით რომ ეს წარმომავლობითი სახელდებანი გეოგრაფიული პუნქტებიდან ანუ ტოპონიმებიდან იწარმოება: გარეჯელი, ალავერდელი, იყალთოელი, მარტომყოფელი (=მარტყოფელი), წილკნელი, სტეფანწმიდელი, მღვიმელი, სამთავნელი, ულუმბელი, ბრეთელი, ნეკრესელი. ამიტომ სავარაუდოა, სტეფანეს ზედწოდება “ქისიკელი” არა ხორონიმიდან (მხარის სახელწოდებიდან), არამედ ტოპონიმიდან იყოს ნაწარმოები.

ასე რომ, სავარაუდოა, “ქიზიყი” თავდაპირველად რომელიღაცა გეოგრაფიული პუნქტის სახელწოდება უნდა ყოფილიყო.

ასეთ დასკვნამდე მიყვაროთ თავადი მიშეცკისა და დიაკი კლუჩარევის კახეთში 1640-43 წლების ელჩობის ანგარიშს მოსკოვის მეფისადმი, სადაც ისინი ღვეკთაგან და სპარსთაგან გაჩანაგებული კახეთის უმნიშვნელოვანეს დასახლებულ პუნქტებად მარტყოფს და ქიზიყს ასახელებენ.

ამის დასადასტურებლად, მგონია, სხვა ისტორიული მასალაც არსებობს.

ასე მაგალითად, ზემოთ ერთხელ უკვე მოხსენებული ბაგრატ ბაგრატიონის “ახალ მოთხრობაში” ასეთ პასაჟებს ვხვდებით:

1800 წ. ერეკლე “მეფის ძემან ალექსანდრემ წარმოიყვანა ომარ ხან (ხუნძახის ბატონი, დ.მ.) და განვიდა ალაზანსა. ენება რათა შემოადგეს ტფილისსა და აღიღოს ტფილისი და წარსწყმიდოს ძმა თვისი გიორგი, რომელიცა მას უამს სნეულობდა და მდებარე იყო წყლის მანკიერებით. მეფე გიორგიმ

მსმენელმან ამისმან მეფემან მიუწერა ძესა თვისსა ბაგრატსა
ზანიშინსა კახეთისასა, რათა შეკრიბოს კახთა მხედრობად
და შერთდეს უფროსსა ძმასა თვისსა ფელციხმესტრსა, ესე
იგი თოფჩიბაშსა, რომელსაცა წარატანა თანა ტფილისით
ორნი ბატალიონნი რუსთა მხედრობისა და ორნი ზარბაზანიცა
საქართველოს არტილერიისა წინაძღომითა ღიანარაღ ღაზა-
როვისა და ღიანარაღ გულაკოვისთა. ამათ მისრულს ქიზიყს
შეეყარა მეფის ძე ბაგრატცა მხედრობითა თვისითა ზემო
კახითა, თუშ-ფშავ-ხევსურითა. წარემართნენ და მივიდნენ
წინა მხარს, ძველს ანაგად წოდებულსა ადგილსა, რომე-
ლიც შორავს ქიზიყსა ორითა უკმე ფარსანგითა. ხოლო ომარ
ხანცა გამოსრულმან დაიბანაკა ყარაღაჯ წოდებულსა ადგილ-
სა, რომელიცა შორავს ძველსა ანაგასა ერთითა უკმე ფარ-
სანგითა. ენებათ უკმე ადგილსა მას ომი, გარნა არამნებელი
ომარ ხან აღიყარა ღამესა მას და წარემართა უკანა მხრისა
გზით დასაპყრობელად საგარეჯოისა და გარემოთა სოფლებ-
თა”...

როგორც ამ ამონაწერიდან ჩანს, ლეკებისა და რუს-
ქართველთა დაპირისპირება თავდაპირველად მოხდა “წინა
მხარში” ანუ ქიზიყის ალაზნისპირა მხარეს, სადაც მდებარე-
ობს სოფელი ძველი ანაგა, რომელიც, ერთის მხრივ, დაშორე-
ბულია ორი ფარსანგით (დაახლ. 15 კმ) ქიზიყს, ხოლო, მე-
ორე მხრივ, ერთი ფარსანგით (დაახლ. 7 კმ) – ყარაღაჯს.
ცხადია ამ კონტექსტში “ქიზიყი” პუნქტად უნდა ვიგულის-
ხმოთ.

1812 წ. “შემჭირვებულთა კახთა რუსთა მიერ... იძულებითა
აღადგინეს ანბოხი, მოუწოდეს ალექსანდრეს, მეფის ირაკლის
ძეს, რომელიცა იყო მას ეამს ერევანს, და იწყეს მაგრებაი.
მსმენელმან უპირველეს მართებელმან საქართველოსმან
რტიშჩევმა... მაშინ წარგზავნა პირისპირ კახთა საბრძოლვე-
ლად დიმიტრი ყაფლანიშვილი და ღიანარაღი სვიმონოვიჩი.
მისრულთა ამათ მოეგება ალექსანდრე მანავს. შეიბნენ რუსნი

და კახნი. იძლია რუსთაგან ალექსანდრე და მივიდა ქიზიყს,
განამაგრა ქიზიყი და დგა მუნ”.

აქაც კონტექსტით “ქიზიყი” პუნქტი უნდა იყოს, რომელშიც ალექსანდრე “დგა” და რომელიც მან “განამაგრა”. სხვაგვარი გაგება ამ ადგილისა, ვითომ ალექსანდრე ქიზიყის მხარეში იდგა და მთელ მხარეს ამაგრებდა, ჩემი აზრით, ნონსენსია.

იმავე 1812 წ. კახეთის აჯანყების ჩახშობის შემდეგ საქართველოს მთავარმართებელმა პაულუჩიმ, როგორც ზემოთ უკვე იყო მითითებული, “განაწესა, რათა პოლკი ერთი იდგეს თელავსა ციხესა შინა, ღიანარაღითა და მეორე ქიზიყსა”. თელავის დაპირისპირება ქიზიყთან, მგონია, იმაზე უნდა მიუთითებდეს, რომ ამ კონტექსტითაც “ქიზიყი” პუნქტად ივარაუდება.

რომელი პუნქტი უნდა იყოს ეს ქიზიყი?

იგივე ბაგრატი ბაგრატიონი, როდესაც კახელთა 1812 წლის აჯანყების დასაწყისზე მოგვითხრობს, აღნიშნავს რომ აჯანყებულებმა “სრულებით მოჰსწყვიტნეს რუსთა მდიაბეგნი თელავს და ქიზიყს-სიღნაღს და იასაულნი მათნი და გამოყარეს მხედრობად რუსთა კახეთით”.

ვფიქრობთ, რომ ზემომოყვანილი მაგალითის მსგავსად, აქაც თელავის დაპირისპირება “ქიზიყ-სიღნაღთან”, იმას უნდა მოწმობდეს, როგორც პირველ შემთხვევაში, ამჟამადაც ავტორისათვის “ქიზიყ-სიღნაღი” პუნქტია და თუ ეს ასეა, მაშინ გამოდის, რომ ქალაქ სიღნაღის, რომელიც წყაროებში XVIII ს-ის მეორე ნახევრიდან ჩნდება, ძველი სახელწოდება “ქიზიყი” უნდა ყოფილიყო. “სიღნაღი” თავდაპირველად ქალაქის ციხეს უნდა რქმეოდა საკუთრივ და შემდეგ უნდა შერქმეოდა მთელ ქალაქს (სიღნაღი თურქული სიტყვაა და ნიშნავს “თავშესაფარს”, “სახიზნოს”).

ამას შეიძლება ადასტურებდეს თეიმურაზ ბაგრატიონის ზემოხსენებული თხზულების ის ადგილი, სადაც იგი აღნი-

შნავს, რომ ერეკლე II-მ “მრავალნი ქალაქნი, დაბანი და სოფელნი აღაშენნა მტერთა მიერ აოხრებულნი და სახელგანთავსიანი ციხენი აღაშენა: სიღნაღისა ციხე, რომელიცა არს ქალაქსა ჳიზიყისა, სახელოვანისა მის კახეთის პროვინციისასა”. ჩვენ ამ ამონაწერის კონტექსტი ასე გვესმის: ერეკლემ აღაშენა სიღნაღის ციხე ქალაქ ქიზიყში, კახეთის პროვინციაში.

ჩვენი ვარაუდის დასტურად უცილობლად გამოგვადგება ბაგრატ ბაგრატონის ზემოხსენებული ცნობა ქიზიყის, ძველი ანაგისა და ყარაღაჯის ურთიერთდაშორების შესახებ: სოფ. ძველი ანაგა მართლაც, დაახლოებით 15 კმ-ითაა სიღნაღს დაშორებული სამხრეთ-აღმოსავლეთისკენ, ხოლო ყარაღაჯს – 7 კმ-ით ჩრდილო-დასავლეთისკენ. მაშასადამე ქიზიყი იგივე სიღნაღია.

ზემოთქმულიდან, ვფიქრობთ, სავარაუდებელია, რომ “ქიზიყი” თავდაპირველად ჩვეულებრივი დაბა-სოფლის სახელწოდება იყო, რომელიც გარკვეული დროიდან ქალაქად განვითარდა. თვით ეს ქალაქი ქიზიყი, ცხადია, განსაზღვრული მხარის ცენტრად უნდა წარმოვიდგინოთ, მხარისა, რომელსაც გვიან შუასაუკუნეებში თვით ამ ცენტრის სახელი შეერქვა. ეს არის სწორედ საქართველოს ერთ-ერთი ეთნოგრაფიული კუთხე “ქიზიყი”, რომლის საზღვრების დადგენაც ჩვენ ზემოთ ვცადეთ. ის რომ ამა თუ იმ მხარეს შეიძლება შეერქვას მისი ცენტრის სახელწოდება, ეს ძველი საქართველოსთვის და, საერთოდ, ამიერკავკასიისთვის ჩვეულებრივი ამბავია და არ არის უცხო არც ევროპისა და აზიის ქვეყნებისათვის.

XVIII ს-ის მეორე ნახევარში, როდესაც “სიღნაღის” ციხე აშენდა, ქალაქის ძველი სახელწოდება მის “ქვეყანას” შერჩა, ხოლო ამ “ქვეყნის” ცენტრს კი სიღნაღი ეწოდა.

ამგვარად, “ქიზიყი” საქართველოს ჩვენთვის საინტერესო კუთხისათვის გვიან შუასაუკუნეებში წარმოქმნილი სახელ-

წოდებაა.

საინტერესოა რა ერქვა ამ კუთხეს უფრო ძველად?

ვახუშტი ბაგრატიონი წერს: “არამედ საქვაბე-ასანურამდე არს აღგილი ქისიყისა, რომელი მოხვევია მთასა, ცივის მთიდან ჩამოსულსა. ამას ეწოდა პირველ კანბეხოვანი”... როგორც ვხედავთ ვახუშტი თვლიდა, რომ ქიზიყს ძველად (პირველ) კანბეხოვანი ერქვა.

გვხვდება თუ არა ძველ ქართულ წყაროებში მხარე ასეთი სახელწოდებით?

ქართულ საისტორიო წყაროებში პირველად ეს ტერმინი გვხვდება არსენი საფარელის თხზულებაში “განყოფისათვის ქართველთა და სომეხთა”, რომლის ავტორს X ან XI საუკუნის მოღვაწედ თვლიან. მისი სიტყვით VII ს-ში მწვალებლობისათვის სომხეთიდან გააძევეს ვინმე იოანე ბერი, რომელიც “წარვიდა ოტებული კაკკასისა მთასა და მუნით უკ-მოიქცა მსწრაფლ, რამეთუ არა შეიწყნარეს იგი მთეულთა მათ კაცთა, რამეთუ იყვნეს იგინი კერპთმსახურ და გარდამოვიდა კანბეჩანს და დაემკვდრა ჴევსა შინა მცირესა, რომელსა ჰრქვია ჴევი სომხითისა”...

ლეონტი მროველი, XI საუკუნის ქართველი დიდი ისტორიკოსი, რომელსაც ეკუთვნის ქართველთა უძველესი ისტორიის ამსახველი თხზულება, “ქართლის ცხოვრებაში” შესული ასეთი სახელწოდებით: “ცხოვრება ქართუელთა მეფეთა და პირველთაგანთა მამათა და ნათესავთა” ანუ მარტივად – “ჰამბავი მეფეთა”, და რომელიც თავისი თხზულების შესაქმნელად, როგორც ამჟამად ეს კარგად არის გარკვეული, ზეპირი გადმოცემების ანუ ფოლკლორის გარდა იყენებდა წერილობით წყაროებსაც, კერძოდ კი ძველ ქართულ მარტიანეებს თუ ქრონიკებს, რომელთაგან უმეტესობას დღემდე არ მოუღწევია, I საუკუნის პოლიტიკური ამბების გადმოცემის დროს მოგვითხრობს, რომ არმაზელმა და აზორკმა, რომლებიც ქართლში ერთდროულად მეფობდნენ, “განიზრახეს ძიება საზღვარ-

თა ქართლისათა” ანუ იმ ტერიტორიების უკან დაბრუნება, რომლებიც მაშინ სომეხებს ჰქონდათ ქართველთაგან მიტანილნი ცეხული. “და ამათ მეფეთა ქართლისათა შემოკრიბნეს სპანი თვისნი და შეკრბა ესე ყოველი სიმრავლე ურიცხვ. და სიმარჯვით ფარულად შეკრბეს, ვიდრე შეკრბებოდეს სპანი სომეხთანი. და შევიდეს სომხითს და უგრძნეულად წარმოსტყუენეს შირაკუანი და ვანანდი ბაგრევანამდე და ბასიანამდე, და შეიქცეს და ჩატყუენეს დაშტი ვიდრე ნახჭევანამდე, და აღიდეს ტყუე და ნატყუენავი ურიცხვ და აღივსნეს ყოვლითავე ხუასტავითა და გამოვლეს გზა ფარისოსისა. მაშინ სუმბატ ბივრიტიანმან (სომეხთა მხედართმთავარმა, დ.მ.) მოუწოდა სპათა სომხითისათა, და შეკრბეს მსწრაფლ სომეხნი და დევნა უყვეს, ხოლო ესე ყოველნი ჩრდილონი განსრულ იყვნეს მტკუარსა და მისრულ იყვნეს კამბეჩოანს, და დაებანაკათ იორსა ზედა, და განიყოფდეს ტყუესა და ნატყუენავსა”.

მხარეს ამ სახელწოდებით იცნობს ისტორიკოსი ჯუან-შერიც, რომელმაც დაგვიტოვა ისტორიული თხზულება – “ცხოვრება ვახტანგ გორგასლისა”. იგი წერს: “და ესხნეს ვახტანგს ბერძნის ცოლისაგან სამ ძე და ორ ასულ. ხოლო ძესა მისსა პირმშოსა პირველისა ცოლისაგან, დაჩის, მისცა ქალაქი ჭერამისა და ნეკრესისა, და ქალაქი კამბეჩოვანისა, რომელ არს ხორნაბუჯი”.

მეორეგან იგივე ჯუან-შერი, როდესაც აღწერს სპარსთა მეფის ქართლის სამეფოში შემოსევას, რომელიც საბედისწერო აღმოჩნდა ვახტანგ გორგასლისთვის, აღნიშნავს: “და მოვიდა ხუასრო მეფე და შემუსრნა ქალაქი კამბეჩოანი, და ჭერმისა ციხე, და ველის-ციხე. და ვითარცა მოიწივნეს კახეთად, დაიბანაკეს იორსა ზედა.”

სუმბატ დავითის-ძე, ასევე XI ს-ის ისტორიკოსი, ავტორი უაღრესად საინტერესო ქრონიკისა – “ცხოვრება და უწყება ბაგრატონიანთა, ჩუენ ქართველთა მეფეთასა, თუ სადათ მოიწივნეს ამას ქუეყანასა ივინი, ანუ რომლით ჟამითგან

უპყრიეს მათ მეფობა ქართლისა”, – როდესაც ბაგრატიონთა ბიბლიურ მამამთავართაგან წარმომავლობაზე მიუთითებს, აღნიშნავს: “სოლომონ შვა შვიდნი ძმანი, რომელნი იგი მისცნა დმერთმან ტყუეობასა შინა. და ესენი შვიდნი ძმანი, ძენი ამის სოლომონისნი, წარმოვიდნენ ქუეყანით ფილისტიმით (პალესტინიდან, დ.მ.), ტყუეობით წარმოსულნი პურიანი და მოიწივნეს ეკლესს (ევფრატის ზემო წელზე, დ.მ.), წინაშე რაქაელ დედოფლისა და მისგან ნათელ იდეს. და დაშთეს იგინი ქუეყანასა სომხითისასა და მუნ დღეინდლად დღემდე შვილნი მათნი მთავრობენ სომხითს. და ოთხნი ძმანი მათნი მოვიდეს ქართლს: ხოლო ერთი მათგანი, სახელით გუარამ, განაჩინეს ერისთავად, და ესე არს ერისთავი ქართლისა და მამა ბაგრატიონთა. და ესე ქართლისა ბაგრატიონიანნი შვილის შვილნი და ნათესავნი არიან მის გუარამისანი. ხოლო ძმა მისი, სახელით საჰაკ, წარვიდა კახეთს და დაემზახა (დაემოყვრა, დ.მ.) იგი ნერსეს (რომელიც მაშინ, ჩანს, მთავრობდა კახეთში, დ.მ.). და სხუანი ორნი იგი ძმანი ამათნი, სახელით ასამ და ვარაზვარდ, წარვიდეს კამბეჩანს, და მოკლეს მათ სპარსთა სპასალარი (რომელიც მაშინ, ჩანს, განაგებდა ამ მხარეს, დ.მ.) და დაიპყრეს კამბეჩანი, და დასხდეს იგინი მუნ ცხოვრებად ხორნაბუჯს. და ამა უამამდე შვილნი მათნი მთავრობენ მას შინა.” ცოტა უფრო ქვემოთ სუმბატ დავითის ძე კიდევ ერთხელ უბრუნდება ამ ფაქტს: ...”ხოლო ასამ და ვარაზვარდ წარვიდეს კამბეჩოანს, და გარდაუქციეს ერი ვეზანს, ერისთავსა ბაჰარ ჩუბინისსა, და ვეზან მოკლეს, და დაიპყრეს კამბეჩოანი”.

კამბეჩოვანს იცნობს თამარ მეფის ე.წ. პირველი ისტორიკოსიც (XIII ს. დასაწყისი). ანონიმური ავტორი შესანიშნავი თხზულებისა “ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი”, მოგვითხრობს, რომ თამარ მეფის პირველი მეუღლის, რუსეთის მთავრის ანდრია ბოგოლუბსკის შვილის საქართველოდან მეორედ გაძევების შემდეგ, ეს უკანასკნელი წამოვიდა

კონსტანტინოპოლიდან, “მივიდა ათაბაგისა (ე.ი. განძის მმართველთან, დ.მ.) და მისგან აიღო არანის ქუეყანისა საძეველი, შემსგავსებული სუსა მისისა. მუნიდაღმან შემყრელი ლაშქართა განძისა და არანისათა მოვიდა ქუეყანასა კამბეჩანისასა და შიგნით მინდორი მოარბია, და აიღო სიმრავლე ტყვსა და ნატყვენავისა. მაშინ ხორნაბუჯისა პატრონმან საღირ მახატლის ძემან ცნა ესე და შეიყარა მცირედითა ლაშქრითა და მიეწია სამითა შვილითა წამებად თავისა”.

ჟამთააღმწერელი, XIV საუკუნის პირველი ნახევრის ქართველი ისტორიკოსიც ფრიად საინტერესო ცნობებს იძლევა კამბეჩოვანის შესახებ. ასე მაგალითად, აღწერს რა ჯაღალედ-დინის საქართველოში შემოსვლის პერიპეტეებს, მოგვითხრობს: “ესრეთ რა მოაოხრეს ტფილისი, იწყეს რბევად, ტყვენვად, ჳოცად და კლვად სომხითისა და კამბეჩიანისა და იორის პირთა, ქართლს და თრიალეთს, ჯავახეთს და არტანს, ზოგი სამცხეს და ტაოს, კარნიფორას და ანისის მიმდგომთა ქვეყანათა”.

მონგოლთა გაბატონების შემდეგ, XIII ს-ის ორმოციან წლებში “განაჩინეს თათართა ბევრისა მთავარი, რომელსა დუმნის თავად უწოდეს, და გამოარჩინეს მთავარნი, პირველად ეგარსლან ბაკურციხელი, კაცი ღრმად მოუბარი, ხოლო არა ნიჭთა მქონობელი საჯმართა, და მას ხელთ უდვეს სპაჳერეთისა და კახეთისა და კამბეჩიანისა, ტფილისითგან და აღმართ ვითარ მთამდე შამახისა”.

ჰულაგუ ყაენის წინააღმდეგ აჯანყებული მონგოლთა მხედართმთავარი “საბერძნეთს მდგომი დედაწულითა, რომელთა თავადი იყო ალათემურ ვინმე, კაცი სახელოვანი, აიყარა ბარგითა და დედაწულითა, და ივლტოდა, და მიმართა სამცხით კერძო”... აქედან “ალათემურ აიყარა ბარგითა და დედაწულითა, და გამოვლო მტკუარი და მიმართა ჯავახეთით კერძო”. აქ მან დაამარცხა ქართველი ფეოდალი მურვან გურკლელი, “ხოლო თათართა განვლეს ჯავახეთი, და თრი-

აღეთი, და რუსთავს მტკუარს გავიდეს, და მრავალგან მიუ-
წივნეს თათარნი (ჰულაგუს მომხრენი, დ.მ.) და სომხთარნი
ლაშქარნი... ყოველგან ალათემურ მძლე ექმნა. და განვლეს
კამბეჩიანი, კახეთი, ჰერეთი, ყოველგან ომითა, და წარვიდეს
გზასა ბელაქნისასა. შევიდეს ღუნძეთს, რამეთუ წინა-განეწ-
ყო მეფე ღუნძთა, და სძლიეს თათართავე, და განმარჯვე-
ბულნი მივიდეს ბერქა ყაენს წინაშე. და ესრეთი საკურველი
საქმე ქმნეს”...

1265 წ. როდესაც გარდაიცვალა ერანის ილხანთა ყაენი
ჰულაგუ, ოქროს ურდოს ყაენმა დრო იხელთა და “მას ჟამსა
გამოვიდა დიდი ყაენი ბერქა გზასა დარუბანდისასა აურაცხე-
ლითა ლაშქრითა... ბერქამან მოაოჭრა ქუეყანა შირვანისა,
ჰერეთი, კახეთი და ყოველი იორის პირი და მოვიდა ლაშქარი
ტფილისამდე... ხოლო ბერქა ყაენი დადგა მთათა შინა გარე-
ჯისათა”. აქ რომ ცნება “ყოველი იორის პირი” პირველ რიგ-
ში, მაინცდამაინც, კამბეჩოვანს გულისხმობს, ეს კარგად
ჩანს ჟამთააღმწერლის კიდევ ერთი ცნობიდან: “ამათ ჟამთა
კუალად მოვიდა (საქართველოში, დ.მ.) იგივე არღუნ (მონ-
გოლთა ნოინი, დ.მ.), რომელსა აღერიცხვნეს ყოველნი საბრძა-
ნებელნი ყოველთა ყაენთანი, რათა აღთუალოს ქუეყანა და
ცნას ვითარძი ქუეყანა აღშენდა, გინა აოჭრდა. აღთუალა
ახლად და ცნა, რამეთუ კამბეჩის ვაკენი მოოჭრებულ იყო
გამოსლვასა მას თათართასა, ოდეს გამოვიდა ყაენი დიდი
ბერქა”.

აქედან ცხადია, რომ ბერქასაგან მორბეული “ყოველი
იორის პირი” იგივე, მისგანვე “მოოჭრებული კამბეჩის ვაკე-
ნია” ანუ იგივე ქიზიყი, რომელიც, როგორც ვახუშტის ცნობე-
ბიდან ვიცით, “მოოჭრდა გამოსლვასა ბერქასა” ანუ “შემდგო-
მად ბერქას გამოსვლისა ოკერ არს”.

ასეთია ცნობები კამბეჩოვანის შესახებ ძველ ქართულ
წყაროებში.

პირველ რიგში - სახელწოდების შესახებ. როგორც

ზემომოტანილ ამონაწერებიდან ჩანს, ძველ ქართულ ისტორიულ წყაროებში ეს ხორონიმი სხვადასხვაგვარად გამოითქმოდნენ: კამბეჩოანი (ლეონტი, ჯუანშერი, სუმბატ დავითის ძე), კამბეჩოვანი (ჯუანშერი), კამბეჩანი (არსენი საფარელი, სუმბატ დავითის ძე, თამარ მეფის ისტორიკოსი), კამბეჩიანი (უამთააღმწერელი), კამბეჩი (უამთააღმწერელი). ამგვარად, როგორც ჩანს, ყველაზე ხშირად იხმარებოდა “კამბეჩოანი” – სამ სხვადასხვა ავტორთან და “კამბეჩანი” – ასევე სამ სხვადასხვა ავტორთან, რომელთაგან სუმბატ დავითის ძე შესაძლებელია სხვადასხვა პირველწყაროს გამოყენების გამო ორივე ტერმინს პარალელურად ხმარობს.

ჩვენ უპირატესობას ვანიჭებთ ჯუანშერთან ერთხელ ნახმარ ტერმინს – “კამბეჩოვანი”, რომელიც “კამბეჩოანის” სრულყოფილ ფორმას წარმოადგენს და რომელსაც ვახუშტი ბატონიშვილი ხმარობს “კანბეჩოვანის” ფორმით. ვფიქრობთ ეს იმითაცაა გამართლებული, რომ ეს ფორმა შემონახულია ლეონტი მროველთან და ჯუანშერთან, რომლებიც საქართველოს უძველეს ისტორიას წერდნენ და ამდენად სავარაუდოა, რომ მათ მიერ გამოყენებულ ძველ ქართულ პირველწყაროებში სწორედ ეს ფორმა – “კამბეჩოვანი” – იხმარებოდა.

მეორე: რა ტერიტორიაა ეს “კამბეჩოვანი” და სწორია თუ არა ვახუშტი, როდესაც მას ქიზიყთან აიგივებს? თუ მოვიგონებთ “ქართლის ცხოვრებიდან” ახლახან მოტანილ სათანადო ცნობების ზოგიერთ დეტალს, ამ კითხვას დადებითად უნდა ვუპასუხოთ. კერძოდ, როგორც ვიცით, ლეონტი მროველის მიხედვით, კამბეჩოვანს მისულ ლაშქარს ქართველთა მეფეებისას “დაებანაკათ იორსა ზედა”, ხოლო უამთააღმწერელი გამოთქმას “კამბეჩიანი და იორის პირნი”, ყოველი ეჭვის გარეშე, ერთ გეოგრაფიულ ცნებად გაიაზრებს. კამბეჩოვანის დამახასიათებელი ბუნებრივი პირობების აღსანიშნავად “ისტორიათა და აზმათა” ავტორი ისეთ არსებით ას-

პექტს უსვამს ხაზს, როგორც “შიგნით მინდორი ქუყნისა/ კამბეჩანისა”, ხოლო ჟამთააღმწერელი – “კამბეჩის ვაჭვით”²⁰ და
ყველაფერი ეს რომ შევადართო ზემომოტანილ, ჩვენთვის
უკვე ცნობილ ვახუშტისეულ აღწერას ქიზიყისას და საერთოდ
საქართველოს ამ კუთხის რეალურ ფიზიკურ-გეოგრაფიულ
თვისებებს, აღარ დაგვრჩება მიზეზი ეჭვისათვის და ცხადი
გახდება, რომ “კამბეჩოვანი” და “ქიზიყი” ერთსა და იმავე
რეგიონს ეწოდება.

მაინც თუ გვაქვს დამატებითი კონკრეტული მონაცემები
ძველ ისტორიულ წყაროებში კამბეჩოვანის საზღვრების წარ-
მოსადგენად?

კამბეჩოვანი გარდა ქართულისა მოიხსენიება არაბულ,
ძველსომხურ და ძველ ბერძნულ ისტორიულ თუ გეოგრაფიულ
წყაროებში. მათ შესახებ საგანგებოდ ჩვენ ქვემოთ ვისაუბ-
რებთ, ამჟამად კი აღვნიშნავთ ჩვენთვის საინტერესო ასპექ-
ტით ზოგიერთი დეტალის შესახებ.

ერთ-ერთი ფრიად საინტერესო ძველსომხური ისტორიულ-
გეოგრაფიული წყარო – “აშხარაცუიცი” (“ქვეყნის მანქენებე-
ლი” ანუ მსოფლიო რუკის საძიებელი), რომელიც ცნობილი
ბერძენი გეოგრაფოსის, კლავდიოს პტოლემეაიოსის (II ს.)
“გეოგრაფიულ სახელმძღვანელოს” საფუძველზეა შექმნილი,
როგორც ფიქრობენ, VII ს-ის პირველ ნახევარში – შეიცავს
ფრიად საინტერესო ცნობებს კავკასიისა და, კერძოდ, ამიერ-
კავკასიის ქვეყნების (კოლხეთის, ივერიის, აღვანეთისა და
სომხეთის) შესახებ. როგორც ფიქრობენ, ეს ცნობები გაცი-
ლებით უფრო ძველ ვითარებას ასახავს, ვიდრე თვით ეს
“აშხარაცუიცია” შედგენილი და კერძოდ, ჩვენი აზრით, ამი-
ერკავკასიისათვის იქ, ჩანს, IV ს-ის მეორე ნახევრისა და V
ს-ის პირველი ნახევრის პოლიტიკურ-გეოგრაფიული სურა-
თია გადმოცემული.

და აი, სომხური “აშხარაცუიცის” ვრცელ რედაქციაში
ვკითხულობთ: “პროვინცია ეხნი (მდებარეობს) აღუანის

(ალაზნის) მდინარის პირას და ქამბეჯანი – მტკვრის პირას”^{საქართველოს მრავალსაუკუნოვანი ისტორიის შესახებ} ჩვენ ქვემოთ ვნახავთ, რომ პროვინცია “ეხნი” ალაზნის მხარეში ანუ მის მარცხენა სანაპიროზე უნდა ყოფილიყო, დაახლოებით დღევანდელი ლაგოდეხის რაიონის და აზერბაიჯანის რესპუბლიკის ბელაქნის რაიონის ტერიტორიაზე. მაშასადამე “ეხნისა” და მის მეზობლად მდებარე “ქამბეჯანის” ანუ იგივე კამბეჩოვანის პროვინციას შორის საზღვარი მდ. ალუანზე ანუ ალაზანზე უნდა გასულიყო, კერძოდ, მის ქვემო დინებაზე, ხოლო თვით “ქამბეჯანი მტკვრის პირას” რადგანაც მდებარეობს, ცხადია, ეს ძველსომხური წყაროც იმას გვიდასტურებს, რომ IV-VII საუკუნეებშიც კამბეჩოვანი მტკვარსა და ალაზანს შორის იყო მოქცეული, ისევე როგორც ქიზიყი XVIII საუკუნეში.

ვახუშტი ბატონიშვილს ამ კუთხის სახელწოდების ეტიმოლოგიის ცდაც აქვს: “ამას ეწოდა პირველ კანბეჩოვანი, კანბეჩთა სიმრავლისათვის”. ასეთ ეტიმოლოგიას ზოგიერთი მეცნიერიც (მ. ბროსე, ლ. მელქისეთბეგი) იზიარებს. სრულიად მიუღებელია აზერბაიჯანელი მეცნიერის, ი. ალიევის მოსაზრება, თითქოს ეს სახელწოდება აქ მოსახლე მომთაბარე აღმოსავლურ-ირანული ტომისაგან – კამბოჯა – წარმოსდგება (ამის შესახებ ქვემოთ).

ქამბეჩოვანის ცენტრი იყო ციხე-ქალაქი ხორნაბუჯი. ამაზე ეჭვს არ ტოვებს ჯუანშერის ზემომოტანილი მხოლოაზროვანი განსაზღვრება: “ქალაქი კამბეჩოვანისა, რომელ არს ხორნაბუჯი”.

ამ ციხე-ქალაქის ლოკალიზაციას ეხება ვახუშტი ბატონიშვილი: “ხოლო ყარაღაჯის სამხრით, სადაც დასწყდების ჰერეთის მთა ანუ ცივის მთა, მუნ არს ხორნაბუჯი, და აწ უწოდებენ ჭოეთს. აქ, კლდესა ზედა, შენი არს ციხე მაგარი, და იყოცა ქალაქი კარგი. ესეც ბერქას გამოსულასა მოოჭრდა”.

ხორნაბუჯის გრანდიოზული ციხე-სიმაგრის ნანგრევებს დღეს “თამარის ციხეს” უწოდებენ. იგი ჩვენ 1965 წ. მოვიინა-

ხულეთ პირველად კახეთის არქეოლოგიური და ისტორიული-გეოგრაფიული დაზვერვების დროს. მეორედ – ერთდღიან ექსკურსიის დროს გენერალ ივანე შაიშმელაშვილთან ერთად 1967 წლის 8 მაისს. იგი მაღალი კლდის მასივზე მდებარეობს ქ. დედოფლისწყაროს ჩრდილოეთით რამოდენიმე კმ-ზე. ციხე-სიმაგრე გადაპყურებს ალაზნის მარჯვენა სანაპირო ველის (ვახუშტისეული უფადარი და წინა მინდორი) უზარმაზარ სივრცეს. უკან მოსდგამს (სამხრეთიდან) ქიზიყის მაღლობი, რომელზედაცაა განლაგებული დედოფლისწყარო. ხორნაბუჯის ციხე-სიმაგრე ჰკეცავს ალაზნის ველიდან ამ მაღლობზე ამომაველ გზას, რომელიც უშუალოდ იმ კლდის ძირს გასდევს, რომელზედაც იგი დგას. გზა ციხე-სიმაგრის ქვეშ კლდეკარში გადის. ეს კლდეკარი, ნაწილობრივ მაინც, უეჭველია, ხელოვნურადაა გაჭრილი. გზის გარდამო მაღალი კლდეები ორივე მხრივ საგანგებო კედლებითაა დამატებით გამაგრებული. კლდეკარის ერთ მხარეს თვით ციხე-სიმაგრის მთავარი ნაგებობა, “თავადი ციხე” დგას, ხოლო მეორე მხარეს მცირე სათავდაცვო შენობების ნანგრევებია.

კომპლექსის მთავარი კორპუსი წარმოადგენს უძველესი ფეოდალური ციხე-სიმაგრეებისათვის დამახასიათებელ ნაგებობას – ციტადელით (“თავადი ციხე”) და ქვედა ციხით (გალაენით – “სახიზნოთი”). ციტადელში, რომელიც ძლიერ დანგრეულია, სხვადასხვა ნაგებობათა ნაშთებია შემორჩენილი, მათ შორის წყალსაცავი (კედლებშელესილი გადახურული მიწისქვეშა ნაგებობა) და თითქოს კარის ეკლესიის ნაშთიც. კედლების ქვის წყობა აქ დიდ ნაწილში გაცილებით უფრო გვიანდელი უნდა იყოს შედარებით იმ პერიოდთან, როდესაც ეს ციხე-სიმაგრე პირველად იხსენიება ჩვენს წყაროებში. ცხადია, სტრატეგიულ ადგილზე აგებული დიდად მნიშვნელოვანი პროვინციის ცენტრი, “ქალაქი კამბეჩოვანისა” არაერთხელ იქნებოდა დანგრეული და, როგორც ვიცით, ჩვენ სათანადო ჩვენებებიც გვაქვს ისტორიულ წყაროებში. მეორე

მხრივ, ეს ციხე-სიმაგრე არაერთხელ რესტავრირებული იქნებოდა გვიან საუკუნეებში, რაც იმით მტკიცდება, რომ XIII ს-ში ბერქა ყაენის მიერ დანგრეული ეს ციხე-სიმაგრე გვიანაც გამოიყენებოდა. ასე მაგალითად, როსტომ მეფე 1656 წელს როინ ჯავახიშიელისა და მისი შვილებისადმი მიცემულ სიგელში წერს: “ჩვენს ძმისწულს მეფეს სუიმონზედა ნამსახურნი იყვნით და იმათის ერდგულობისათვის ბატონს თეიმურაზს დაეტყვევნით და ხორნაბუჯის ციხეში ჩაეგდევით”... ბერქა ყაენის დროს “მოოხრებული” ციხე-სიმაგრის კედლები უფრო გვიან რომ არ შეეშენებინათ, ცხადია, მეფე თეიმურაზი იქ პატიმრებს ვერ გამოჰკეტავდა.

ქვედა ციხე ანუ “სახიზნო”, რომელიც “თავადი ციხის” ჩრდილოეთითაა განლაგებული საკმაოდ დაბალ (ზედა ციხესთან შედარებით) ტერასზე, შექმნილია ორი ურთიერთპარალელური კედლისგან, რომლებიც ჰკეტავენ კლდის ორ დიდ მასივს შორის მოთავსებულ მცირე მინდვრის ტერიტორიას. კედლები მიმართულია სამხრეთიდან ანუ “თავადი ციხის” კედლოვანი ფუნდამენტიდან ჩრდილოეთისაკენ. ჩრდილოეთის მხრიდან პარალელურ კედლებს შორის მოქცეული სივრცე გადაკეტილია ასევე მაღალი, ბუნებრივი კლდის უზარმაზარი მასივით, რომლის თხემზეც სათვალთვალო კოშკის ნაშთია, რომელიც ალაზნის ველს გადაჰყურებს. “სახიზნოს” აღმოსავლეთი და დასავლეთი პარალელური კედლები საკმაოდ კარგადაა შემონახული, მათი ქვების წყობის თარაზულობა დიდ სიძველეზე უნდა მიუთითებდეს. არ არის გამორიცხული ისინი ვახტანგ გორგასლის დროინდელი ნაგებობის ნაშთებს წარმოადგენდნენ. აქედან ჰქონია ხორნაბუჯის ციხე-სიმაგრეს მთავარი შემოსასვლელი კარი (საურმე), რომელსაც ოთხკუთხი კოშკი იცავს. სხვა რაიმე ნაგებობის კვალი ქვედა ციხის ტერიტორიაზე არ ჩანს. მის შიდა სივრცეში 60-იანი წლების დასაწყისში დაზვერვითი თხრა უწარმოებია კახეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის წევრს პროფ. რ. რამი-

შვილს. გათხრამ დიდძალი კერამიკული მასალა გამოავლი-
ნა, მათ შორის XII-XIII საუკუნეთა ჭურჭლის ნატეხებიც.

უჩუქველია ხორნაბუჯის ციხე-სიმაგრე ფრიად სტრატეგი-
ულ ადგილზეა აგებული. იგი ფლობდა მის წინ გადაშლილ
უზარმაზარ ველს ალაზნისას და აგრეთვე მის უკან მომდგარ
ქიზიყის მაღლობს. იგი მნიშვნელოვან გზათა საყარზე იდგა
და აკონტროლებდა არა მარტო “წინა მხრიდან” (ალაზნის
ველიდან) “უკანა მხარში” (ივრის ზეგანზე) გარდამავალ
მთავარ გზას, არამედ შირაქიდან ქისიყის ზეგანზე მომავალ
გზასაც, რაზედაც ქვემოთ ვისაუბრებთ.

ბოლოს ჩვენ ერთი საკითხი დაგვრჩა კამბეჩოვანის ზოგად
დახასიათებასთან დაკავშირებით.

როგორც ზემოთ განხილულ წყაროთა მონაცემები მოწმობ-
ბენ კამბეჩოვანი საქართველოს ცალკე დამოუკიდებელი მხარე
იყო ისევე, როგორც ქართლი, კახეთი, ჰერეთი, ჯავახეთი,
სამცხე და სხვ. ასე იყო XI ს-ში (სუმბატ დავითის-ძე: “საჰაკ
წარვიდა კახეთს... და სხუანი ორნი იგი ძმანი ამათნი... წარ-
ვიდეს კამბეჩანს”), XII ს-ში (“ისტორიანი და აზმანი შარავან-
დელთან”: გიორგი რუსი “მივიდა ქუეყანასა კამბეჩანისასა”),
XIII და XIV საუკუნეებშიც (ქამთაბაღმწერელი: “სპა ჰერეთისა
და კახეთისა და კამბეჩიანისა”; ალათემურის ლაშქართა “გან-
ვლეს კამბეჩიანი, კახეთი, ჰერეთი, ყოველგან ომითა”).

ასევე იყო უფრო ადრეც (“აშხარაცუიცის” და არსენი
საფარელის ცნობები). სწორედ ეს უნდა იყოს მიზეზი იმისა,
რომ უფრო გვიანაც “კამბეჩოვანი” ახლა უკვე “ქიზიყად”
სახელდებული კვლავ, როგორც აღვნიშნეთ, ქართლისა და
კახეთის თანატოლ ეთნოგრაფიულ ცნებად გაიზარებოდა.
თუმცა ჩვენ ისიც ვიცით რომ XVIII-XIX საუკუნეების ზოგი-
ერთ წყაროში და დღესაც “ქიზიყი” კახეთის შემადგენელ
ეთნოგრაფიულ კუთხედაა მიჩნეული. ამასაც თავის მიზეზი
აქვს და, ვფიქრობთ, ამაში კამბეჩოვანის უძველესი, საინტერე-
სო პოლიტიკური და ეთნიკური ისტორია გაგვარკვევს.

ანტიკური ხანის სახელგანთქმული გეოგრაფოსი, სტრაბონი (ძვ.წ. 64 – ახ.წ. 24 წწ.) თავის მონუმენტურ შრომაში, რომელიც ფაქტობრივად წარმოადგენს იმდროინდელი მსოფლიო გეოგრაფიული ცოდნის შეჯამებას, საკმაოდ დეტალურად აღწერს ამიერკავკასიის ქვეყნებსაც. თვით სტრაბონი ქ. ამასიაში (დღ. თურქეთში) დაიბადა და ბევრს მოგზაურობდა. დედამისის ბიძა, მოაფერნე, ერთ დროს კოლხეთის მმართველიც კი იყო. სარგებლობდა სტრაბონი თვითმხილველთა ცნობებითაც, კერძოდ ძვ.წ. 65 წ. ამიერკავკასიაში სახელგანთქმული რომაელი სარდლის პომპეუსის თანამოღაშქრეების ჩვენებებითაც. ამიტომ მისი აღწერა კავკასიის პოლიტიკური, ეთნიკური თუ გეოგრაფიული ვითარებისა, ფაქტობრივად, ძვ.წ. I ს-ის მდგომარეობას ასახავს და საკმაო სანდოობით გამოირჩევა.

სტრაბონი ამიერკავკასიის ქვეყნების აღწერისას რამოდენიმეჯერ ახსენებს ერთ-ერთ პროვინციას, რომელსაც “კამბისენე” ეწოდება. მეცნიერები, სავსებით სამართლიანად სტრაბონისეულ “კამბისენეს” ქართულ კამბეჩან-კამბეჩოვანთან აიგივებენ.

ჯერ კიდევ მარი ბროსე აღნიშნავდა, რომ “კამბისენე, კამბეჩოვანი ანუ კამეჩთა ველი, შესატყვისება ყარაღაჯისა და შირაქების სტეპებს”.

ივ. ჯავახიშვილიც კამბისენეს აიგივებს ქართულ კამბეჩოვანთან და დასძენს: “შესაძლებელია ეს ადგილი ეხლანდელი შირაქის მინდვრები იყოს. კამბეჩოანს დიდი სივრცე ჰქონია”.

ს. კაკაბაძე აღნიშნავდა, რომ კამბისენეს “წარმოადგენს ეხლანდელი შირაქის ველი” და “კამბეჩოვანი უწევდა მდ. იორამდის”.

ამგვარად, სტრაბონთან მოხსენიებული “კამბისენეს” და ქართული “კამბეჩან-კამბეჩოვანის” იდენტურობაში ეჭვი არავის ეპარება. მართლაც, “კამბისენე”, როგორც ჩანს სრული შესატყვისია ქართული “კამბეჩანისა” (ასევე სომხური შესატყვი-

სი სახელწოდებისა), განსხვავება, ფაქტობრივად, მხოლოდ იმაშია, რომ ასო “ჩ”-ინის ბერძნულ ენაში უქონლობის გამო მას “ს”-იგმით გადმოსცემდნენ.

ეხლა განვიხილოთ თვით სტრაბონის ცნობები კამბიზიანის შესახებ.

ბერძენი გეოგრაფოსი სამგან იხსენიებს ამ მხარეს:

1. “ხო^რზენე და კამბისენე სომხეთის ყველაზე უფრო ჩრდილოეთი და თოვლიანი მხარეებია, რომლებიც მისდგამენ კავკასიის მთებს, ივერიას და კოლხეთს” (XI, 14, 4).

2. “სომხეთი ნაწილობრივ წარმოადგენს ველს, ნაწილობრივ კი მთიანი მხარეა, როგორც, მაგალითად, კამბისენე, სადაც სომხები ერთდროულად ემიჯნებიან ივერიელებსაც და აღვანელებსაც” (XI, 4, 1).

3. “გასასვლელი ივერიიდან აღვანეთში მიდის უწყლო და ქვიან (უსწორმასწორო) კამბისენეზე მდინარე ალაზნისაკენ” (XI, 4, 5).

დავიწყოთ ბოლოდან.

ჯერ ერთი, უნდა აღვნიშნოთ, რომ აღვანეთი (ან კავკასიის ალბანეთი) ეს იყო ქრისტიანული ქვეყანა, სახელმწიფო, რომელიც მოიცავდა დაახლოებით დღევანდელი აზერბაიჯანის ტერიტორიას, დასახლებული იყო კავკასიური ტომებით (მათ ნაშთად დღევანდელ უდებს ვარაუდობენ) და ამგვარად ივერიას ანუ ქართლის ძველ სამეფოს აღმოსავლეთიდან ემიჯნებოდა. ასე იყო ადრე შუასაუკუნეებში. უფრო გვიან ძველი აღვანეთის ტერიტორიაზე შარვანის (შირვანის) – მტკვრის ჩრდილოეთით, და არანის – მტკვრის სამხრეთით – მაჰმადიანური სახელმწიფოები წარმოიქმნა, რაშიც გადამწყვეტი როლი არაბთა და შემდეგ თურქ-სელჩუკთა შემოსევებმა ითამაშეს.

მაგრამ ეს შედარებით გვიან მოხდა. ამჟამად ჩვენთვის საინტერესო პერიოდში ივერიის აღმოსავლეთით აღვანეთის სამეფო მდებარეობდა.

როგორც ვხედავთ სტრაბონი აღნიშნავს, რომ მთავარი გასასვლელი გზა ივერიიდან ალვანეთში “*უწყლო და კამბისენეზე*” გადიოდა. გეოგრაფოსის მიერ ამ მხარის ნიშანდობლივი დახასიათება უნებლიე ასოციაციას იწვევს 1772 წლის ერთი ქართული საბუთის ანალოგიურ კვალიფიკაციასთან: ზურაბ გოშტაშაბიშვილი, ქართლელი მემამულე, ერეკლე II-ს სწერს: “ჩემის მამულიდამე გარდმოვარდნილი (გადმოხვეწილი) აქამდით *ქიზიყს* გახლდი, *ხმელსა და უწყლოს აღავს*... გასაოცარია ამ მხარის, კამბისენე||კამბეჩოვანის ანუ გვიანდელი ქიზიყის ამ ორი, თურამეტი საუკუნით დაშორებული, ლაკონიური, ნიშანდობლივი დახასიათების იდენტურობა!

სტრაბონის ამ ცნობიდან უნდა გამომდინარეობდეს, რომ სახელმწიფო საზღვარი ივერიასა და ალვანეთს შორის სადღაც კამბისენე||კამბეჩოვანზე უნდა გადიოდეს მდ. ალაზნის, ცხადია, ქვემო დინების მახლობლად. ამასვე გვაგვარაუდებინებს იგივე ბერძენი გეოგრაფოსის კიდევ ერთი ცნობა, ივერიაში შემოსასვლელ მთავარ მაგისტრალურ გზებს რომ ეხება. აქ, სხვათაშორის, ვკითხულობთ, რომ ამ ქვეყანაში “შემოსასვლელი ალვანეთიდან თავიდან გადის კლდეში გამოკვეთილ ბილიკზე, შემდეგ კი კავკასიონიდან მომდინარე ალაზნის ჭალებზე” (XI, 3, 4). აქედან ცხადი უნდა იყოს, რომ სტრაბონის მიხედვით სახელმწიფო საზღვარი ივერიასა და ალვანეთს შორის სადღაც ალაზნის ქვემო დინებასთან უნდა გადიოდეს, ალაზნის “მოსაბრუნოდან” მის მტკვართან შეერთებამდე და ე.ი. კამბისენე||კამბეჩოვანი სასაზღვრო მხარეა ივერია-ალვანეთს შორის.

მაგრამ სტრაბონის დროს ამ მხარეში, როგორც ჩანს, მხოლოდ ივერია და ალვანეთი კი არ ესაზღვრება ერთმანეთს, არამედ სომხეთიც. ამაზე პირდაპირ მიგვითითებს გეოგრაფოსის მეორე ცნობა, საიდანაც გამომდინარეობს რომ კამბისენეში ერთმანეთს ერთდროულად ემიჯნებიან სომხები,

ივერიელები და ალვანელები. ჩვენ ზემოთ უკვე გვქონდა აღნიშნული, რომ სტრაბონის კავკასიის პოლიტიკური თარების შესახებ ცნობები ძვ.წ.-ის 60-იანი წლების პირველი ნახევრის მდგომარეობას უნდა ასახავდეს. ხოლო ამ დროს სომხეთს დაპყრობილი ჰქონდა ალვანეთის სამხრეთი ტერიტორია მტკვრამდე და ამდენად კამბეჩოვანსაც ემიჯნებოდა და შესაძლებელია მისი მტკვარ-იორშორისი ტერიტორია დაპყრობილიც ჰქონოდა.

ეხლა უკვე გასაგებია სტრაბონის მესამე ცნობაც, რომ “კამბისენე სომხეთის ყველაზე უფრო ჩრდილოეთი მხარეა”.

სხვათაშორის გეოგრაფოსის ეს ჩვენება მეცნიერთა არასწორი ინტერპრეტაციის შედეგად, გახდა საფუძველი მცდარი ისტორიულ-გეოგრაფიული წარმოდგენისათვის. ასე მაგალითად, ს. კაკაბაძე თვლიდა, რომ “სტრაბონის დროს კამბეჩოვანი გაშლილი ყოფილა მტკვრის სამხრეთითაც და ერთი ნაწილი მისი (ჩრდილოეთი) ეკუთვნოდა ალბანიას, მტკვრის სამხრეთით მდებარე კი შედიოდა სომხეთში”. დაახლოებით ანალოგიური აზრი აქვს გამოთქმული ს. ჯანაშიას: “კამბისენეს ნახევრად ბარისა ნახევრად მთიანი პროვინციის – სადაც ერთმანეთს ხვდებოდნენ იბერია, ალბანია და არმენია – სომხური ნაწილი არმენიის ყველაზე ჩრდილოეთით მდებარე და ყველაზე მაღალმთიანი თემთაგანი იყო. რადგანაც ლიტერატურაში მიღებული გაიგივება კამბისენესი კამბეჩანთან სამართლიანად უნდა მივიჩნიოთ, გამოდის, რომ კამბისენეს სომხური ნაწილი იორ-ალაზნის შუაწყლის სამხრეთით მდებარე მაღალი ქედების – ბამბაკის აღმოს. ნაწილისა და შაჰ-დაღის – მთიანეთში უნდა ვეძიოთ. მის ჩრდილოეთით უკვე იბერია იქნება”.

ჩვენ ზემოთ, როდესაც კამბეჩოვანის ტერიტორიული სივრცის შესახებ ვსაუბრობდით, ვნახეთ რომ სამხრეთი მიჯნა ამ თემისა მტკვარი იყო და იგი მტკვრის მარჯვენა სანაპიროზე აღარ ვრცელდებოდა.

რომ მტკვრის სამხრეთით კამბეჩოვანი არ გადადიოდა, ზემოთქმულის გარდა ამას კარგად მოწმობს ალვანელი ისტორიკოსის, მოსე კალანკატუელის (VII ს.) ცნობა, რომელიც შეეხება მის თანამედროვე ალვანეთის მთავარ ჯივანშირს. ისტორიკოსის სიტყვით, სპარსელებთან მეზობლი ჯივანშირი “სწრაფად მიბრუნდა თავისი მამეული ქვეყნის საზღვრებიდან მტკვარგაღმა კაპიჭანის მხარეში”. ჯივანშირის “მამეული ქვეყანა”, ანუ უბრალოდ, მამეული, იყო გარდმანი. (შამქორის ხეობაში) მტკვრის მარჯვენა სანაპიროზე. მაშასადამე ალვანთა მთავარი გარდმანიდან გადასულა მტკვრის მარცხენა სანაპიროზე, კამბეჩოვანში. აქედანაც ცხადია, რომ კამბეჩოვანის სამხრეთი საზღვარი მდ. მტკვარზე გადიოდა და მისი ტერიტორიის გავრცელება მტკვრის მარჯვენა მხარეს მართებული არ არის.

სტრაბონის ზემოხსენებულმა ჩვენებამ კიდევ უფრო მცდარ დასკვნამდე მიიყვანა სომეხი მეცნიერი ა. მნაცაკანიანი, თუმცა კამბეჩოვანის მდებარეობის შესახებ მას, როგორც ჩანს, სწორი წარმოდგენა აქვს.

სომეხი მეცნიერი წერს: სტრაბონის “ამ ცნობებიდან გამომდინარეობს, რომ იგი კამბეჩანის თემს მტკვრის ჩრდილოეთით ათავსებს, ალვანეთსა და იბერიას შორის და სრულიად გარკვეულად განიხილავს მას, როგორც ისტორიული სომხეთის ნაწილს, რომელიც მტკვრის გადაღმა ვრცელდება”. შესაბამისად ამ მეცნიერს სურს დაამკვიდროს გეოგრაფიული ცნება – “მტკვრისიმიერი სომხეთი”, რომელიც ფაქტობრივად კამბეჩოვანს გულისხმობს.

ა. მნაცაკანიანის ამ შეხედულებებს ჩვენ ქვემოთ კიდევ დაეუბრუნდებით, აქ კი აღვნიშნავთ, რომ თვით სტრაბონის ცნობათა ანალიზი არ იძლევა საფუძველს ასეთი დასკვნისათვის.

მართლაც, თუკი ჩვენ სტრაბონის პირველ ცნობას იზოლირებულად განვიხილავთ, სავსებით შესაძლებელია ა. მნაცაკ-

კანიანისეული დასკვნა გამოვიტანოთ, რომ კამბისენე-კამბე-
ხოვანი სომხური თემია. მაგრამ, ჯერ ერთი, უნდა აღინიშნოს,
რომ ბერძენი გეოგრაფოსის ეს ჩვენება საერთოდ არ არის
არის ზუსტი, რადგან აქედან ისიც უნდა ვივარაუდოთ, რომ
კამბისენე მაღალმთიანი “თოვლიანი თემია”, რაც, რა თქმა
უნდა, სწორი არ არის. საქმე ის არის, აქ კამბისენე “ხორზენეს
თემთან” ერთადაა მოხსენიებული, ხოლო “ხორზენე” კი
ძველქართულ ისტორიულ მხარეს, ტაოს, გულისხმობს,
რომელიც, მართლაც, მაღალმთიანი მხარეა. ამდენად, სტრა-
ბონს უნებლიედ, კონტამინაციის შედეგად შესაძლოა შეც-
დომით ტაოსთვის დამახასიათებელი ბუნებრივი თვისებები
კამბისენეზეც გაევრცელებინა. ამ ცნობის უზუსტობა, სხვა-
თაშორის, იქიდანაც ჩანს, რომ კონტექსტით ისე გამოდის,
თითქოს ხორზენეც და კამბისენეც ერთდროულად კოლხეთ-
საც და ივერიასაც ემიჯნებიან. ეს, რა თქმა უნდა, არ არის
სწორი, რადგან, თუკი ხორზენე-ტაო, მართლაც, ამ დროს,
შესაძლებელია, კოლხეთის სამეფოს ესაზღვრებოდა, ამის
თქმა კამბისენე-კამბეხოვანზე, თუკი მის ტერიტორიას დღევან-
დელი ქიზიყის იდენტურად ჩავთვლით, ყოველად შეუძლებე-
ლია.

სწორედ ამიტომ მეორე სომეხი მეცნიერი, ა. ჰაკობიანი
თვლის, რომ არსებობდა ორი კამბისენე, რომელთაგან ერთ-
ერთი, კერძოდ “ალაზნისპირა კამბისენე” არასოდეს არ შე-
დიოდა სომხეთის ფარგლებში, არამედ აღვანეთს მიეკუთვნე-
ბოდა, ხოლო მეორე დაახლოებით დღევანდელ სამცხე-ჯავა-
ხეთის ტერიტორიას მოიცავდა და სწორედ ამ ტერიტორიას
უნდა გულისხმობდეს სტრაბონისეული პირველი და მეორე
ცნობები. მაგრამ რადგან მეორე ცნობაში სტრაბონთან აღ-
ვანელები არიან დასახელებულნი და ამ უკანასკნელთ კი
სამცხე-ჯავახეთის ტერიტორიასთან არაფერი საერთო არა-
სოდეს არ ჰქონიათ, ამიტომ “აღვანელების” ამ კონტექსტში
დასახელება ბერძენი გეოგრაფოსის შეცდომაა.

ამასთან დაკავშირებით იმის თქმა შეიძლება, რომ არავითარი ორი კამბისენე და არც ორი კამბეჩოვანი ისტორიული წყაროებმა არ იცის და ამდენად ა. ჰაკობიანის მოსაზრება სრული გაუგებრობაა. გარდა ამისა, სტრაბონის ჩვენეული მეორე ცნობა იმდენად ნიშანდობლივია, რომ აქ ალვანთა ხსენება გეოგრაფოსის შეცდომად ჩაგვეთვალა სრულიად გამორიცხულია.

ყველა ამ გაუგებრობის მიზეზი ის გახლავთ, რომ სტრაბონის ცნობათა ანალიზს ზემოხსენებული მეცნიერები კომპლექსურად არ უდგებიან და მათი შინაარსის იზოლირებულ ინტერპრეტაციას გვაძლევენ. მართლაც, მიუზბრუნდეთ სტრაბონის ჩვენებებს: როდესაც იგი ამბობს, რომ მაგისტრალური გასასვლელი გზა ივერიიდან ალვანეთში “უწყლო და უსწორმასწორი კამბისენეზე” გადისო, ჩვენ უკვე აღვნიშნეთ, რომ აქ მხოლოდ გვიანდელი ქიზიყი შეიძლება იგულისხმებოდეს. თუ ეს ასეა, გამოდის დღევანდელი ქიზიყის ტერიტორია, ძველი კამბეჩოვანი, სასაზღვრო ტერიტორია ივერიასა და ალვანეთს შორის, რადგან “გასასვლელი” გულისხმობს საზღვარს. სხვა სიტყვებით რომ ვთქვათ იმ ტერიტორიაზე, რომელზედაც გადის ორი ქვეყნის შემაერთებელი მაგისტრალი და სადაც ეს ორი ქვეყანა ერთმანეთს უშუალოდ ემიჯნება, გამორიცხულია მესამე ქვეყნის მფლობელობა. ანუ კამბისენე||კამბეჩოვანის იმ ტერიტორიაზე, რომლითაც ივერია და ალვანეთი ერთმანეთს უკავშირდება სომხეთს არაფერი ესაქმება. ჩვენი აზრით ეს უნდა იყოს კამბეჩოვანის იორ-ალაზანს შორის ტერიტორია, რომელზედაც უნდა გაეწლო სტრაბონისეულ გზას. სწორედ ასე ესმის ეს ცნობა მ. ბროსეს, როდესაც აღნიშნავს, რომ “სტრაბონის ალვანეთი ივერიას ესაზღვრებოდა კამბისენეს მეშვეობით ანუ დღევანდელი კამბეჩოვანით იორსა და ალაზანს შორის”. ამ გზის ზუსტი მიმართულების დადგენა, სანამ ქიზიყის დეტალური ისტორიულ-გეოგრაფიული დაზვერვა არ განხორციელდება, ცხა-

დია, შეუძლებელია, მაგრამ ის კი თითქოს ცხადია, რომ ალვანეთიდან მომავალი ეს მაგისტრალი ალაზნის ჭაღების გადაკვეთის შემდეგ ზილინას, მართლაც ოდრო-ჩოდრო, ქვიან მთიანეთს გადაჰკვეთდა და შემდეგ შირაქის ველის ან ელდარის ველის გაყოლებით შემოდის შიდა ივერიაში. არც ის არის გამორიცხული და პირუკუ, ჩვენი აზრით, უფრო რეალურია ივერია – ალვანეთის დამაკავშირებელი მხოლოდ ერთი გზა არ ყოფილიყო, რომელიც კამბისენეს ამ ნაწილს ჰკვეთდა. სტრაბონს აღნიშნული აქვს მხოლოდ ის მაგისტრალი, რომლითაც, ჩანს, რომელიღაც ლეგიონერები სარგებლობდნენ.

ამგვარად, ძვ.წ. I ს-ში კამბისენეს ალაზან-იორს შორის ფართო ტერიტორიაზე ერთმანეთს ემიჯნებოდნენ ივერიელები და ალვანელები. საზღვარი სადღაც მდ. ალაზნის სულ ქვემო დინების ახლოს უნდა გასულიყო.

მაგრამ სტრაბონის არაერთგზისი მითითებით მის დროს კამბისენეში სომხეთის მფლობელობაც აშკარაა და საკუთრივ სომხებიც კი სახლობენ ამ ტერიტორიაზე. ეჭვის შეტანა ამ ცნობაში არ არის მართებული, მით უმეტეს რომ, როგორც უკვე აღვნიშნე, ძვ.წ. I ს-ის 60-იანი წლების დამდეგისათვის სომხეთის სამეფო ტიგრან დიდის ზეობის დროს თავისი არსებობის მანძილზე სიძლიერის კულმინაციას აღწევს: იგი იპყრობს ნაწილობრივ ქვემო ქართლის ტერიტორიას, სადაც ე.წ. “გუგარქის საპიტიახშოს” ანუ “ქართველთა საპიტიახშოს” აარსებს; იპყრობს ალვანეთის სამეფოს მტკვრის სამხრეთ ტერიტორიას და საზღვარი ალვანეთთან მტკვრის ქვემო დინებაზე გადმოაქვს. არ არის გამორიცხული სომხეთს თავისი ექსპანსია, ნაწილობრივ, მტკვრის ჩრდილოეთითაც განეხორციელებინა და სწორედ ამის ანარეკლი გვეგონია ჩვენ სტრაბონის ის ცნობა, რომ “კამბისენე სომხეთის ყველაზე უფრო ჩრდილოეთი თემია”. მაგრამ სტრაბონის ზემოგანხილული უეჭველი ცნობიდანვე გამომდინარე ცხადი ხდება, რომ სომხებს კამბისენეს მხოლოდ ერთი ნაწილი

სტერილად და, რა თქმა უნდა, ბუნებრივია, მტკვართან მიმდებარე ნაწილი, ე.ი. კამბისენე||კამბეჩოვანის იორსა და მტკვართან შორისი ტერიტორია. სწორედ აქ შეიძლება ამ დროისათვის სომხური მოსახლეობის კოლონიების არსებობა ვიგულისხმოთ. ამას, სხვათაშორის, გვაპარაუდებინებს III ს-ის დასაწყისის რომაელი ისტორიკოსი, დიონ კასიოსი, რომელმაც პომპეუსის ამიერკავკასიაში ლაშქრობა აღწერა.

დიონ კასიოსი მოგვითხრობს, რომ აღვანეთზე კოლხეთიდან სომხეთზე გავლით გალაშქრებული პომპეუსი “გავიდა კირნოსზე (მდ. მტკვარზე) ფეხდაფეხ, სადაც ის ადვილი გასასვლელი გახდა ზაფხულის სიცხეების გამო... მან უბრძანა გადასვლა დინების გაყოფებით ჯერ ცხენოსან ჯარს, შემდეგ ადამს და ბოლოს ქვეითებს, იმისთვის, რომ ცხენებს თავისი სხეულით შეეჩერებინათ დინება, ხოლო თუ ადამიდან რამე მაინც გადატრიალდებოდა, შეხვედროდა ორივე მხრივ მიმავალ ხალხს და არ ყოფილიყო უფრო შორს წაღებული. აქედან კამბისამდე (მდ. იორამდე) მას არავითარი ვნება არ შეხვედრია მოწინააღმდეგისაგან, მაგრამ დიდად შეაწუხა სიცხემ და ამის გამო წყურვილმა მთელ მის ჯართან ერთად, თუმცა გზის დიდი ნაწილი ღამით გაიარა; მეგზურებმა, რომლებიც ტყვეთა რიცხვიდან იყვნენ, წაიყვანეს ისინი ნაკლებად მოსახერხებელი გზით, თუმცა არც მდინარე აღმოჩნდა მათთვის სასიკეთო: არაჩვეულებრივად ცივმა წყალმა, რომელიც დიდი რაოდენობით დალიეს, ბევრს ავნო. არც აქ შეხვდათ მათ არავითარი წინააღმდეგობა და ისინი მივიდნენ აბანტუმდე (მდ. ალაზნამდე), თან მიჰქონდათ მხოლოდ წყალი, რადგან დანარჩენს ნებაყოფილობით დებულობდნენ ადგილობრივ მცხოვრებთაგან, რის გამოც არაფრით ავიწროვებდნენ მათ”.

რომაელი ისტორიკოსის ასე ცოცხლად აღწერილი ერთი ეპიზოდი რომაელთა ამიერკავკასიაში ლაშქრობისა ჩვენთვის საინტერესო ინფორმაციასაც შეიცავს. ჯერ ერთი ცხადი

ხდება, რომ სომხეთიდან აღსტაფის ხეობით (დღევანდელი თბილის-ერევნის დამაკავშირებელი საავტომობილო გზის მიმართულებით) მომავალი რომაული ლაშქარი, სადაც მტკვარზე ფონით გადასული მდინარის მარცხენა სანაპიროზე, უმაღლესი წიგნის უკვე ნაცნობი ბუნებრივი პირობების გარემოცვაში აღმოჩნდა: საშინელი სიცხე, უწყლობა, მოუხერხებელი გზა. არ შეიძლება არ მოგვაგონდეს სტრაბონისეული დახასიათება – “უწყლო და უსწორმასწორო კამბისენე”, ანდა ზურაბ გომბაშაბიშვილისეული ჩივილი – “ქიზიყს გახლდი, ხმელსა და უწყლოს ალაგს”.

ლაშქარი ბოლოსდაბოლოს, მიაღწევს მდინარეს, რომელსაც “კამბისი” ეწოდება. მდ კამბისი, რომ იგივე მდ. იორია, ეს ჯერ კიდევ ამ საუკუნის დასაწყისში გერმანელმა მეცნიერმა ი. მარკვარტმა აღნიშნა. ბუნებრივია თუ ამა თუ იმ მხარის სახელწოდება და მასზე გამავალი მთავარი მდინარის სახელდება ურთიერთდაკავშირებულია.

მაგრამ ამ ცნობაში ჩვენ ამჟამად გვაინტერესებს ის ფაქტი, რომ აღვანელების წინააღმდეგ გალაშქრებულ რომაელთა ლაშქარს ადგილობრივი მოსახლეობა “ნებაყოფილობით” ამარაგებდა სურსათ-სანოვაგით. საკითხავია: თუკი ეს “ადგილობრივი მაცხოვრებელი” აღვანელები იყვნენ, მაშინ რატომღა დაეხმარებოდნენ მათ წინააღმდეგ წამოსულ ლაშქარს? ბუნებრივი ჩანს, ვივარაუდოთ რომ ეს ადგილობრივი მოსახლეობა აღვანური არ იყო და ამდენადვე ბუნებრივია ვარაუდი, რომ პომპეუსის ლაშქრობის მარშრუტის გაყოლებით კამბისენე||კამბეჩოვანის მონაკვეთზე მოსახლეობა სომხური ყოფილიყო.

ამგვარად, სწორი უნდა იყოს სტრაბონი, როდესაც აღნიშნავს, რომ კამბისენეში “სომხები ერთდროულად ემიჯნებიან ივერიელებსაც და აღვანელებსაც”.

რაც შეეხება ბერძენი გეოგრაფოსის იმ ცნობას, რომ “კამბისენე სომხეთის ყველაზე ჩრდილოეთი თემია”, სწორია

და იგი ეხება სომხეთის კუთვნილ კამბისენეს ნაწილს არსებითად კამბეჩოვანის იორ-მტკვრის შორის სივრცეს. საბოლოოდ უნდა დავასკვნათ, რომ ძვ.წ. I ს-ში კამბეჩოვანის თემი სამი ამიერკავკასიული სახელმწიფოს პოლიტიკური და ეთნიკური საზღვრების ურთიერთგადაკვეთის ზონა იყო და იმ დროს აქ იხლართებოდა ამ სახელმწიფოთა პოლიტიკური ინტერესები. ამის მიზეზი მხოლოდ ამ თემის გეოგრაფიული მდებარეობა და ამდენად სტრატეგიული მნიშვნელობა კი არ უნდა ყოფილიყო, არამედ მისი ეკონომიკური პოტენციალიც, კერძოდ ის, რომ კამბეჩოვანს მიწათმოქმედების ხელსაყრელი პირობების გარდა (განსაკუთრებით მის ჩრდილოდასავლეთ ნაწილში, რომელიც ამ დროს უეჭველია ივერიის სამეფოს შემადგენლობაში შედიოდა და გამოირჩეოდა არაჩვეულებრივი ნაყოფიერებით), ფრიად დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა მესაქონლეობისათვის, კერძოდ კი – მეცხვარეობისათვის: კამბეჩოვანი, რომლის “შიგნით მინდორნი” და “ვაკენი” შესანიშნავ საზამთრო საძოვრებს წარმოადგენდნენ, ამ თვალსაზრისითაც მეტად სახარბიელო და საჭირო უნდა ყოფილიყო სამივე ამიერკავკასიური სახელმწიფოს სოფლის მეურნეობის განვითარებისათვის. გარდა ამისა, როგორც ვიცით, კამბეჩოვანზე გადიოდა უკვე ძვ.წ. I საუკუნეში არაერთი მაგისტრალური სამხედრო და სავაჭრო გზა, რომლის დაუფლებაც ასევე მნიშვნელოვანი იყო, როგორც ივერიისათვის ისე სომხეთისა და ალვანეთისათვის. ჩვენ ვიცით, რომ ეს მაგისტრალები მხოლოდ ივერია-ალვანეთს კი არ აკავშირებდა, არამედ სომხეთ-ალვანეთსაც (ამდენადვე – ივერია-სომხეთსაც!) და სწორედ ამით განისაზღვრებოდა კამბისენე-კამბეჩოვანის სტრატეგიული მნიშვნელობაც.

აქ უნდა აღინიშნოს, რომ გამოთქმულია მოსაზრება, რომლის ავტორიცაა ზემოთ უკვე მოხსენიებული აზერბაიჯანელი მეცნიერი ი. ალიევი, რომ სტრაბონის დროს კამბისენეს მოსახლეობას შეადგენდნენ მომთაბარეული ერანულ-

ენოვანი ტომები. არავითარი საამისო საბუთები არ არსებობს, ხოლო ამის საწინააღმდეგოდ კი ისიც საკმარისია მოვიგონოთ სტრაბონის არაერთგზის უკვე დამოწმებული ცნობა, რომ მისი დროისათვის კამბისენუ-კამბენოვანში მოსახლეობენ არა ერთნაირენოვანი ტომები, არამედ მკვიდრი ქართული, ალვანური და სომხური მოსახლეობა. რომ ამ ტერიტორიაზე არავითარი მომთაბარეები არ ცხოვრობდნენ, ამას დიონ კასიუსის ზემომოტანილი ცნობაც აშკარად მოწმობს.

ჩვენ ქვემოთ ვნახავთ, რომ ქართულ-ალვანურ-სომხური პოლიტიკური და ეკონომიკური ინტერესების შეჯახება კამბენოვანის ტერიტორიაზე შემთხვევითი მოვლენა არ არის. ვნახავთ, რომ ეს თემი ხშირად გადადიოდა მომდევნო საუკუნეებში და ადრეულ შუასაუკუნეებშიც, ასე ვთქვათ, ხელიდან ხელში და მას ხან ქართული სახელმწიფო ეუფლებოდა, ხან კი – ალვანური. მიმდინარეობდა კულტურული ქიშპობაც კამბენოვანის მოსახლეობის დაუფლებისათვის ქართველ, სომეხ და ალვანელ საეკლესიო მოღვაწეებს შორის. და რადგან ასეთი ვითარების მინიშნებას ჩვენ უკვე სტრაბონთან ვადასტურებთ, ამდენად გვაქვს უფლება ამ პროცესის დასაწყისი კიდევ უფრო შორს საუკუნეთა სიღრმეში გადავიტანოთ. თანაც ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ ეს პროცესი თანდათანობით, მაგრამ განუხრებლად ქართველთა უპირატესობის ტენდენციით ხასიათდება. ეს, რა თქმა უნდა, მხოლოდ კამბენოვანს ან ივერია-ალვანეთის ურთიერთობას არ შეეხება. ასეთივე ვითარება უძველესი დროიდანვე შეიმჩნევა ქართლის სამეფოს სამხრეთ პროვინციებშიც, სომხეთთან ლიმიტოროფულ ტერიტორიებზე, კერძოდ, გოგარენეს (ქვემო ქართლი) და ხორზენეს (ტაო) პროვინციებში. აქაც ეს ხანგრძლივი და მძიმე პოლიტიკურ-კულტურული პროცესები, საბოლოო ჯამში, ქართველების უპირატესობით წარიმართა და სომხების პოლიტიკური და კულტურული ექსპანსია, საბოლოოდ (IX ს-ში

ტაოში და XI ს-ში ქვემო ქართლში) შეჩერებულ იქნა: „ქართველობა“ აღსდგა ძველისძველ პოლიტიკურ და ეთნიკურ საზღვრებში – ჭოროხ-ეფერატისა და მტკვარ-პრეპის წყალგამყოფ მიჯნამდე. ასევე, საბოლოოდ X ს-ში დასრულდა ზემოხსენებული დიდი კულტურული პროცესის ერთი მნიშვნელოვანი ეტაპი ძველი ივერიის სამეფოს აღმოსავლეთ პერიფერიაზე (იხ. ქვემოთ).

ის გარემოება, რომ უძველესი ხანებიდანვე და ვიდრე ადრეფეოდალური პერიოდის დასასრულამდე კამბეჩოვანი ისევე, როგორც დღევანდელი კახეთის აღმოსავლეთი ნაწილი საერთოდ, ხან ქართული და ხან ალვანური სახელმწიფოების მფლობელობაში ხვდებოდა კარგად იცოდნენ ძველმა ქართველმა მემკვიდრეებმაც, კერძოდ, ლეონტი მროველმა, რომელიც უძველესი პერიოდისათვის კამბეჩოვანის ტერიტორიას „ჰერეთში“ ათავსებს. ჰერეთი კი მისი ეთნოლოგიური კონცეფციით არ შედიოდა ქართლის სამეფოში, ხოლო ჰერები არ მიეკუთვნებოდნენ ქართველ ტომებს. სწორედ ის ფაქტი, რომ თვით ლეონტი მროველის დროს (XI ს.) ჰერეთი პირწმინდა ქართული თემი იყო, ხოლო ჰერები თავანკარა ქართველები, რაც ლეონტიმ ცხადია ჩვენზე უკეთ იცოდა, მის ზემოხსენებულ კონცეფციას ფრიად საყურადღებოს ხდის და სერიოზული განსჯის საგნად აქცევს.

ლეონტისათვის ჰეროსი (ჰერების ეპონიმი) ქართლოსის ანუ ქართველთა მამამთავრის ძმაა ისევე, როგორც ჰაოსისა (სომეხთა ეპონიმი) ან ლეკანისა (ლეკთა ეპონიმი) და სხვათა. ამ ძმათა მამამ, თარგამოსმა, როგორც ცნობილია, შვილებს დაუნაწილა მთელი კავკასია და „ჰეროსს მისცა ქუეყანა მტკვარისა ჩრდილოთ, მცირისა აღაზნისა შესართავითგან ვიდრე ტყეტბამდე, რომელსა აწ ჰქვან გულგულა, და ამან ჰეროს აღაშენა პირველად ქალაქი შესაკრებელთა შორის ორთავე აღაზანთასა და უწოდა სახელი თვისი ჰერეთი. და მის გამო ჰქვან ჰერეთსა ჰერეთი. და აწ მას ადგილსა ჰქვან

ხორანთა”.

მცირე ალაზანი იგივე მდ. იორია. გულგულა თუ გულგულა წყალზე მდებარე სოფელია, ხოლო ქალაქი ჰერეთი ანუ ლეონტის დროინდელი ხორანთა, როგორც უკვე ვიცით, იორალაზნის შესართავს შორის მდებარეობს. ვახუშტი ბატონი-შვილთან შემონახული გადმოცემის მიხედვით, “ხოლო ნაგებს (ე.ი. რუსთავს, დ.მ.) ქვეითი ჰერეთისა არს და აწ უწოდებენ ყარაიას, და გარეჯის მთას მასვე ძველ სახელს”. ამ ორიენტირების გათვალისწინებით უნდა ვივარაუდოთ, რომ როგორც შიგნით კახეთის, ასევე გაღმა მხრის დიდი ნაწილი ალაზნის ველზე და ყარაია-გარეჯის უდაბნოები იორ-მტკვარს შორის ვიდრე მტკვარ-ალაზნის შესართავამდე ლეონტის მიხედვით თავდაპირველად ჰერეთი იყო და ცხადია, რომ კამბეჩოვანიც მის მიერ ჰერეთშია ნაგულისხმევი.

უნდა აღვნიშნოთ, რომ ამდროინდელ წყაროებში ტერმინს “ჰერეთი” სამი სხვადასხვა მნიშვნელობა ჰქონდა. ზემოხსენებულ ფარგლებში (ლეონტი მროველის ცნობა) “ჰერეთი”, ასე ვთქვათ, ვიწრო მნიშვნელობით იხმარება ანუ ეს არის ქვეყანა, რომელიც რამოდენიმე თემს მოიცავს: კამბეჩოვანს, სუჯეთს (მდ. იორის შუაწელი, კამბეჩოვანის დასავლეთით), ლოპოტის ხევს (ალაზნის ზემო წელის მარცხენა შენაკადი), ველისციხეს, და, ბოლოს, საკუთრივ ჰერეთს – ველისციხისა და კამბეჩანის ჩრდილოეთი ტერიტორია: ალაზნის გაღმამხარი, საინგილო.

წყაროებში შემოინახა აგრეთვე ჰერეთის მესამე, ფართო მნიშვნელობა, რომელიც ძველი ალვანეთის ფარდად გამოიყენება. და ეს სწორედ იმიტომ, რომ, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, იმდროინდელი ავტორისათვის ჰერეთი ვიწრო მნიშვნელობით, და ე.ი. კამბეჩოვანის ჩათვლით, ძველად არ შედიოდა ქართლის ცნებაში, ხოლო ჰერები ალვანურ ტომთა კავშირის შემადგენლობაში ირიცხებოდნენ.

ქართული წყაროების მიხედვით უკვე ძალიან ადრე ჩანს

სახელმწიფოს ხელისუფალთა საქმიანობა აღმოსავლეთის პერიფერიაზე. კერძოდ, უკვე მეოთხე მეფე ფარნავაზის დინასტიიდან, ფარნაჯომი, რომლის ზეობის წლებსაც ვახუშტი ბატონიშვილი ძვ.წ. II-I საუკუნეების მიჯნაზე სდებს, იწყებს “შენებად კახეთს ქალაქსა ნელქარისასა, რომელ არს ნეკრესი”. ხოლო მეფე არშაკმა (ვახუშტით ძვ.წ. I ს-ის მიწურული) “ამან განაშორა ნელქარ ქალაქი კახეთისა” ე.ი. არშაკს დაუმთავრებია ქალაქის მშენებლობა. ნელქარი ანუ ნეკრესი, რომელიც აწინდელ შილდასთან მდებარეობდა და რომლის გათხრებიც ამ რამოდენიმე წლის წინ წამოიწყო ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ, საკმაოდ დაშორებულია იმ საზღვარს კახეთ-ჰერეთისას, რომელიც ლეონტი მროველის მიხედვითაა საგულისხმო. მისი მიხედვით ნეკრესი ჰერეთში უნდა ყოფილიყო და კახეთს რომ ამბობს აქ ლეონტი, შესაძლებელია იმას მოწმობდეს, რომ გადმამხრის ეს ნაწილი ადრევე იქნა შემოერთებული ივერიის მიერ.

საინტერესოა, შეიძლება თუ არა ვენდოთ ჩვენი წყაროების ამ ცნობებს და ე.ი. დავადგინოთ ჩვენ წელთაღრიცხვამდე გაცილებით უფრო ადრე დაწყებული პროცესი ქართლის ალვანეთთან შერწყმისა. საინტერესოა აგრეთვე ასეთი ტენდენცია თუ ვლინდება საკუთრივ კამბეჩოვანის მიმართ და თუკი ვლინდება – როდინდლიდან.

ვიდრე ამაზე პასუხს გავცემდეთ, უნდა აღინიშნოს ერთი ფრიად მნიშვნელოვანი მოვლენა, რომელიც მთელი შუა საუკუნეების მანძილზე დასტურდება და რომელიც ახასიათებს ივერიისა და ალვანეთის ანუ ქართლისა და ჰერეთის პოლიტიკურ ურთიერთობებს.

ქართლის სამეფოს პოლიტიკურ კურსს თან სდევდა, უფრო სწორად კი, როგორც ჩანს, წინ უსწრებდა და აპირობებდა ქართული ეთნიკური ელემენტის ინტენსიური მშვიდობიანი ინფილტრაცია ალვანეთის ტერიტორიაზე (ჰერეთში

და, ნაწილობრივ, რანშიც, - ალვანეთის მტკვრის სამხრეთ-
ტერიტორია), რასაც, ცხადია, თავის მხრივ უნდა გამოეყოფა
ქართული კულტურის მძლავრი ნაკადის დენა იმავე მიმარ-
თულებით. ქართული ეთნიკური ელემენტის ინფილტრაცია,
ძირითადად, ხდებოდა მეზობელი ოლქებიდან (კახეთი, კუხეთი)
და აგრეთვე მთიანეთიდან, "კახეთის მთეულეთიდან".

ეს რომ სრულიად რეალური ამბავია ამას მოწმობს
დღევანდელი ტოპონიმია: ის გარემოება, რომ არაგვისა თუ
ივრის ხეობაში (ან შიდა ქართლში) და ძველი პერეთის
ტერიტორიაზე ერთი და იგივე სახელწოდების სოფლები
გვხვდება, ხოლო ხშირად პერეთის ტერიტორიაზე დამოწმე-
ბული სახელწოდებანი სადაურობის სუფიქსითაა წარმოდ-
გენილი - იმის უეჭველი საბუთია, რომ ძველი მოსახლეობის
მიგრაცია ხდებოდა დასავლეთიდან აღმოსავლეთისაკენ. ამ
ფაქტს პირველად ყურადღება აკადემიკოსმა ნ. ბერძენიშვილმა
მიაქცია.

ასეთი სახელწოდებანია:

ბუშატი - ივრის ხეობაში (დღ. ორხევი).

ბუშატი - წინანდალთან.

ყვარა - ნასოფლარი ივრის ხეობის სათავეებში.

ყვარელი - კახეთის გაღმა მხარეში.

გომეწარი - სოფ. ფშავში და თემი თუშეთში.

გომეწრელი - სოფ. გაღმამხარში.

ხორხი - არაგვის ხეობაში.

ხორხელი - შიგნით კახეთში და ა.შ.

ჩვენთვის პირველ რიგში საინტერესოა ქიზიყის, ძველი
კამბეჩოვანის ტერიტორიაზე თუ გვაქვს დამოწმებული მსგავსი
ვითარება. როგორც ირკვევა არც ეს ტერიტორია ყოფილა
გამონაკლისი:

ყოდანთო - ქიზიყში (ვახუშტი).

ყოდანთო - შიგნით კახეთში (ვახუშტი).

მანხაანი - ქიზიყში.

მანხაანი - ქართლში (დიღმის ხეობაში).

ჭოტორი - ქიზიყში (ვახუშტი).

ჭოტორი - გარე კახეთში (ვახუშტი).

ბედიყარი - ქიზიყში (ვახუშტი).

ბედიყარი - შიგნით კახეთში (ვახუშტი).

ბოდი (ბოდბე) - ქიზიყში ("ქცა", "მოქცევაჲ ქართლისაჲ").

ბოდავი - არაგვის ხეობაში.

მადაროსკარი - ფშავში.

მადარო - ქიზიყში.

როდინდელია ყველა ეს ტოპონიმი? ანუ როდის არის მომხდარი მიგრაცია ქიზიყში?

ჯერ ერთი, უნდა აღინიშნოს, რომ ყველა ეს ზემოხსენებული ქიზიყური ტოპონიმი უკვე ვახუშტი ბაგრატიონთან გვაქვს დამოწმებული და ამდენად ისინი, უეჭველია, XVIII ს-ზე ძველად წარმოქმნილან.

არსებობს დოკუმენტი, რომლის მიხედვით ცხადი ხდება, რომ სოფ. მადარო (ისევე როგორც ყვარელი) XV ს-შია წარმოქმნილი სწორედ მთიანეთიდან (კერძოდ, ფშავიდან) მიგრაციის შედეგად. გარდა ამისა ბოდი-ბოდინი-ბოდბე მოიხსენიება არა მარტო ლეონტი მროველთან (XI ს.), არამედ "მოქცევაჲ ქართლისაჲ"-ში (IX ს.), ასეთ მიგრაციულ ტალღას, არა მხოლოდ ამ დროისათვის უკვე განხორციელებულად გვაგვარაუდებინებს, არამედ გვაფიქრებინებს, რომ ეს მიგრაცია არაგვის ხეობიდან IV ს-მდე უნდა მომხდარიყო: იმდენად ნიშანდობლივია წყაროს ცნობები წმინდა ნინოს ცხოვრების ბოლო წლებთან დაკავშირებით, რომ უეჭველი ხდება ამ ტოპონიმის არსებობაც ამ საუკუნეში (იხ. ქვემოთ).

ამგვარად ჩვენ ვხედავთ, რომ მოსახლეობის მიგრაცია ივერიის აღმოსავლეთი პროვინციებიდან კამბეჩოვანში მთელი შუასაუკუნეების განმავლობაში რეალურია და, ცხადია, მოწმობს ამ პროცესის, როგორც, შეიძლება ითქვას, მუდმივ, პერმანენტულ ხასიათს, ასევე მის დიდ სიძველეს.

მართლაც, ამ უკანასკნელის ანუ ქართველი მოსახლეობის აღმოსავლეთის პროვინციებში მიგრაციის დიდ სიძველეს ჩვენნი აზრით, ბოლოს და ბოლოს, ადასტურებს ბერძენი გეოგრაფოსის, სტრაბონის ზემოთ უკვე აღნიშნული ცნობაც, რომელსაც ერთხელ კიდევ მოვიტანთ: “სომხეთი ნაწილობრივ წარმოადგენს ველს, ნაწილობრივ კი მთიანი მხარეა, როგორც, მაგალითად, კამბისენე, სადაც სომხები ერთდროულად ემიჯნებიან ივერიელებსაც და ალვანელებსაც”. სტრაბონის ეს ცნობა სწორედ იმითაა შესანიშნავი, რომ იგი აქ აღნიშნავს არა პოლიტიკურ საზღვარს, უფრო სწორად, არა მხოლოდ პოლიტიკურ საზღვარს ივერიისას, არამედ მაინცადამაინც ივერიელთა ეთნიკურ საზღვარს, რომლის მიხედვითაც, თუკი ჩვენ გავიზიარებთ ზემომოტანილ მოსაზრებას, რომ კამბისენე-კამბეჩოვანის იორ-მტკვარს შორისი ტერიტორიის გარკვეული ნაწილი ძვ.წ. I საუკუნეში სომხებით იყო დასახლებული, უნდა ვივარაუდოთ, რომ ქართველებს ეჭირათ კამბეჩოვანის ჩრდილო-დასავლეთი ტერიტორია და, კერძოდ, მეტ-ნაკლებად კომპაქტურ მასად იყვნენ განსახლებულნი იორ-ალაზნის შორის ტერიტორიაზე.

რომ ამ დროსაც მიმდინარეობდა ინტენსიური დემოგრაფიული პროცესები, ამის მოწმობად მიგვაჩნია ცნობილი რომაელი ისტორიკოსის და ენციკლოპედისტის პლინიუსის (ახ.წ. I ს.) შემდეგი ჩვენება: “მთელი ველი, დაწყებული მდ. კიროსიდან (ე.ი. მტკვრიდან) დასახლებულია ალვანელების ტომით, შემდეგ – ივერიელებით, რომლებიც პირველთაგან გამოყოფილნი არიან მდ. ალაზანი”. ისტორიულ-გეოგრაფიული კონტექსტი ამ ცნობისა, თუკი გავიხსენებთ ყველაფერ ზემოთქმულს სტრაბონის ცნობებთან დაკავშირებით, ისეთია, რომ ეჭვი არ არის აქ ალაზნის სულ ქვემო დინებაზეა საუბარი (მოსაბრუნოდან მტკვრამდე) და ე.ი. ივერია-ალვანეთის საზღვარი ამ მონაკვეთზე სწორედ ალაზნის ქვემო წელზე გადიოდა. გარდა ამისა, საინტერესოა, რომ იმავე ავტორს

მეორეგან აღნიშნული აქვს, რომ საზღვარი ივერიაზე
სომხეთს შორის მდ. კიროსზე ანუ მტკვარზე გადიოდა და
სწორედ კამბეჩოვანის ზონა უნდა იგულისხმებოდეს, რად-
გან პლინიუსითვე ქვემო ქართლი (თრიალეთი, ტაშირი) ივერი-
ის სამეფოს ფარგლებშია და ამდენად ქართლის ტერიტო-
რიაზე საზღვრის დადება სომხეთთან მტკვარზე სრულიად
გამორიცხულია.

ყველაფერი ეს იმაზე მიუთითებს რომ, პლინიუსის დროს
მთელი კამბეჩოვანი, ალაზან-მტკვარს შორისი ტერიტორია
ქართლის სამეფოში იგულისხმება. ეს ასეა, მაგრამ მთავარი
მაინც ის არის, რომ, სტრაბონისა არ იყოს, პლინიუსიც,
როგორც მისი ზემომოტანილი ცნობის კონტექსტიდან ჩანს,
არა მხოლოდ პოლიტიკურ, არამედ ეთნიკურ საზღვარზე
საუბრობს ივერიელებსა და ალვანელებს შორის და ამდენად
ცხადი ხდება, რომ დაახლოებით ერთი საუკუნის შემდეგ
პომპეუსის ლაშქრობიდან ამ საზღვარს აღმოსავლეთისკენ
გადაუწვევია. ვფიქრობთ, ეს არის უძველესი პირდაპირი მოწმი-
ბა ივერიელების აღმოსავლეთისკენ ინფილტრაციის პროცესი-
სა, რაზედაც ზემოთ ვსაუბრობდით.

როგორც უკვე აღვნიშნავდით, მართალია საამისოდ მეტად
მწირი ცნობები გაგვაჩნია, მაგრამ ფაქტია, რომ ეს პოლი-
ტიკური და ეთნიკური პროცესები, რომლებიც ამიერკავკასიის
სამი სახელმწიფოს, ივერიის, ალვანეთისა და სომხეთის
ურთიერთობიში წინავე ტერიტორიაზე მიმდინარეობდა რთული
და ცვალებადი იყო და, თუმცა კი, როგორც ქვემოთ დავრწმუნ-
დებით, საბოლოო ჯამში, ეს მრავალსაუკუნოვანი ურთიერ-
ობა ქართველთა უპირატესობის ტენდენციით ხასიათდუ-
ბოდა, მაინც პოლიტიკური სიტუაცია ამ ზონაში ადრეულ
საუკუნეებში ხშირად იცვლებოდა.

ასე მაგალითად, თუკი ახ.წ. I ს-ის 50-60-იან წლებში,
როგორც ეს პლინიუსის ჩვენების მიხედვით უნდა ვიგულის-
ხმოთ, კამბეჩოვანი, მნიშვნელოვანწილად ქართველებით და-

სახლებული, მთლიანად ივერიის სახელმწიფოში შემოღობულ
უფრო გვიან, დაახლოებით I-II საუკუნეების მიჯნაზე, კლდე-
ტიკური ვითარება შეცვლილი ჩანს.

ასეთი ვარაუდის საფუძველს “ქართლის ცხოვრების”
ერთი ცნობა გვაძლევს, რომელიც ჩვენ ზემოთ ნაწილობრივ
უკვე განვიხილეთ. მხედველობაში გვაქვს ლეონტი მროვე-
ლის მიერ მოთხრობილი ბრძოლის ეპიზოდი ქართველებსა
და სომხებს შორის აზორკისა და არმაზელის ქართლში
მეფობის დროს. როგორც ვიცით, სომხეთის ტერიტორიის
მორბევის შემდეგ “ესე ყოველნი ჩრდილონი განსრულ იყვნეს
მტკუარსა და მისრულ იყვნეს კამბეჩოანს, და დაებანაკათ
იორსა ზედა, და განიყოფდეს ტყუესა და ნატყუნავსა.” სომეხ-
თა მხედართმთავარი სუმბატ ბივრიტიანი წამოეწია მათ,
დადგა მტკვრის მარჯვენა სანაპიროზე და მოითხოვა ტყვეე-
ბის დაბრუნება. უშედეგო მოლაპარაკების შემდეგ “მაშინ
სუმბატ ბივრიტიანმან განვლო მტკუარი... და უფროდსად გან-
ბოროტნეს და შეკრბეს ყოველნი სპასალარობასა ქუეშე
არზოკ და არმაზელისსა, ქართველთა მეფეთასა, და ყოველნი
მიეტყვნეს სუმბატს და სპათა სომხითისათა. მაშინ იქმნა
ბრძოლა დიდძალი მათ შორის... მაშინ იძლია ბანაკი ჩრდილო-
დსა სომეხთაგან, მეოტ იქმნეს და დაიფანჩნეს ყოველნივე...
მაშინ სუმბატ გამარჯვებული შემოვიდა ქართლად, და მოა-
ოხრა ქართლი”...

ჩვენ რომ სწორად გავიგოთ ზემომოტანილი ცნობის
ისტორიულ-გეოგრაფიული კონტექსტი, უნდა გავითვალისწი-
ნოთ ერთი ვითარება: ლეონტი მროველი, გამომდინარე თავისი
ეთნოლოგიური კონცეფციიდან, რომ ქართლოსი და ჰეროსი
ძმები არიან, მთელი თავისი თხზულების მანძილზე ქართლსა
და ჰერეთს თანასწორ ერთეულებად სახავს. მოვიტანთ ერთ
მაგალითს: “შირიან მეფემან, - წერს ლეონტი მროველი, -
განამტკიცა ყოველი ქართლი და ერეთი სარწმუნოებასა ზედა”.
აქ როგორც ვხედავთ, ქართლი და ჰერეთი ერთი კატეგორი-

ის პოლიტიკურ-გეოგრაფიულ ერთეულებად იგულისხმება, რაც ჩანს კონტექსტიდან: ქართლში აქ იგულისხმება ივერია ამდენად “პერეთი” არის ის, რაც ჯერ არ არის “ივერია”. წინააღმდეგ შემთხვევაში გაუგებარი იქნებოდა ასეთი დაპირისპირება.

ამიტომ ზემომოტანილ ლეონტისეულ ცნობაში აზორკ და არმაზელთან დაკავშირებით, როდესაც მემატიანე წერს, რომ კამბეჩოვანში გამართული ბრძოლის შემდეგ “სუმბატ გამარჯვებული შემოვიდა ქართლად”, ბუნებრივია იგულისხმება, რომ კამბეჩოვანი (ან მისი ყოველ შემთხვევაში იორმტკვარს შორისი ნაწილი) ამ დროს აღარ შემოდის ქართლის სახელმწიფოში.

ახ.წ. II ს-ის 60-იანი წლებისათვის ჩვენ კვლავ გვეძლევა საშუალება გარკვეული წარმოდგენა შევიქმნათ ჩვენთვის საინტერესო საკითხზე. სახელგანთქმული ალექსანდრიელი გეოგრაფოსი, კლავდიოს პტოლემაიოსი მოგვითხრობს: “ქალაქები და სოფლები ალბანიაში შემდეგია: იბერიასა და მდინარეს შორის, რომელიც გამომდინარეობს კავკასიიდან და უერთდება კიროსს, რომელიც მიედინება მთელ იბერიაზე და ალბანეთზე, გამოჰყოფს რა მათგან არმენიას”, და შემდეგ ჩამოთვლის ამ ქალაქებს, რომელთა იდენტიფიკაცია, ჯერჯერობით მაინც, შეუძლებელია. კომენტატორების აზრით, პტოლემაიოსის მიერ მითითებული ეს უსახელო მდინარე უნდა იყოს ალაზანი. მაგრამ ჩვენ გვგონია, რომ ეს შეცდომაა. საქმე ის არის, პტოლემაიოსი იცნობს ალვანეთში მდ. ალბანოსს, რომელიც ასევე კავკასიონის მთიანეთიდან გამოდის. სწორედ ეს მდ. ალბანოსი უნდა იყოს იგივე ალაზანი, რასაც ისიც უნდა ადასტურებდეს, რომ ასეთი სახელწოდებით ალაზანს, როგორც უკვე ვიცით, სომხური “გეოგრაფია” (“აშხარაცუიცი”) იცნობს.

ამიტომ, ვფიქრობთ, რომ ეს უსახელო მდინარე პტოლემაიოსისა უნდა იყოს ალაზნის მარცხენა შენაკადი მდ. აგრი-

ჩაი, რომელიც ალექსანდრიელ გეოგრაფოსს ალაზნის ქვედა
დინებიანად ერთ მდინარედ წარმოუდგენია.

ამას შესაძლებელია ისიც მოწმობდეს, რომ ივერთასა
და ამ უსახელო მდინარეს შორის მოთავსებულ ქალაქების
რიცხვში პტოლემეაიოსი “ნიგა”-ს ასახელებს, რომელიც შესა-
ძლებელია გვიანდელ “ნუხა”-ს უდრის. და თუ ეს ასეა, მაშინ
უნდა ვიფიქროთ, პტოლემეაიოსი ამ მონაკვეთში გულისხმობს
ალვანეთის იმ ტერიტორიის დასახლებულ პუნქტებს, რომ-
ლებიც საკუთრივ ჰერეთის ანუ სომხური წყაროების “ეხნი”
 (“ხენი”) და “ბეხ”-ის კანტონების ფარგლებს მოიცავდნენ.

მაგრამ პტოლემეაიოსის მიხედვით ალბანეთშია ქალაქი
ტელაიბა, რომელიც კომენტატორების აზრით გვიანდელი
(და დღევანდელი) თელავია. თუ ეს ასეა, მაშინ, ცხადია,
უნდა ვივარაუდოთ, რომ არამცთუ კამბისენე||კამბეჩოვანი,
არამედ შიგნით კახეთის დიდი ნაწილიც პოლიტიკური თვალ-
საზრისით ალვანეთს უნდა მიეკუთვნოს.

მე ხაზს ვუსვამ, რომ ეს ასე უნდა ყოფილიყო პოლი-
ტიკური თვალსაზრისით, თორემ მოსახლეობის მიხედვით
აქ, რა თქმა უნდა, ქართული მოსახლეობაა, რაზედაც ეჭვს
არ გვიტოვებს სტრაბონისა და პლინიუსის ჩვენთვის უკვე
ცნობილი მონაცემები. რომ თვით პტოლემეაიოსის დროსაც
ასეთივე ვითარებაა, ამას უცილობლად მოწმობს მის მიერ
“თელავის” დასახელება. ეს ტოპონიმი კი უცილობლად ქართუ-
ლია. ასეთი ტიპის ტოპონიმები ბევრია აღმოსავლეთ საქართვე-
ლოს ტერიტორიაზე (ბოდავი, ზანავი, მოლავი, ფიტავი...).
“თელავი” ნიშნავს თელეების ადგილს, თელიანს.

არც ის არის ნათელი, პტოლემეაიოსის ჩვენება მის თანა-
მედროვე ვითარებას ასახავს თუ არა, რადგან ცნობილია,
რომ მისი თხზულება წარმოადგენს მისთვის ცნობილი ან-
ტიკური ხანის გეოგრაფიული ცოდნის კომპენდიუმს, რომელ-
შიც არა ერთი მისი წინამორბედი მწერლის ჩვენებაცაა ჩართუ-
ლი. მაგრამ მისი ცნობები სწორიც რომ იყოს, ეს არ იძლევა

საფუძველს უარყოთ პლინიუსის ჩვენებანი, რომლებიც რომელმაც მხედართმთავართა რელაციებზე და კაკასიის აბორიჯენთა ანუ სიტუაციაში კარგად გარკვეულ პირთა მონათხრობს და დაფუძნებული.

საქმე ის არის, რომ ჩვენ უნდა გავითვალისწინოთ ერთი მნიშვნელოვანი გარემოება, რომელზედაც ზემოთ გაკვრით მივუთითეთ და რომელიც, ბუნებრივია, თან სდევდა ქართლ-ჰერეთის ურთიერთობის ზემოაღნიშნულ ტენდენციას: ისე არ უნდა წარმოვიდგინოთ, თითქოს ივერია-აღვანეთის პოლიტიკური ურთიერთობანი სწორხაზოვნად ვითარდებოდა ისეთ ლიმიტრიფულ ტერიტორიაზე, როგორც ჰერეთი და, კერძოდ, კამბეჩოვანი იყო. მთელი ეს პროცესი ცვალებადობით ხასიათდებოდა და უკუქცევისა და მიძალების პერიოდულობის მონაცვლეობით იყო აღნიშნული, რაც განვითარების ამა თუ იმ ეტაპზე მეზობელი სახელმწიფოების პოლიტიკური მდგომარეობით იყო გაპირობებული. ასე, მაგალითად, პლინიუსის ცნობა ივერიის აღმოსავლეთი საზღვრის შესახებ მდ. ალაზნის ქვემო დინების გასწვრივ და მისი ჩვენეული ინტერპრეტაცია კამბისენე კამბეჩოვანის პოლიტიკური სტატუსის შესახებ, იმითაც მართლდება, რომ ახ.წ. I ს-ში ქართლის სამეფო აღმავლობას განიცდის და, როგორც ეს საყოველთაოდ აღიარებულია, დიდ პოლიტიკურ სიძლიერეს აღწევს. რაც შეეხება სტრაბონის ცნობას იგივე კამბისენეს შესახებ, ესეც ხავსებით რეალური უნდა იყოს იმიტომ, რომ ძვ.წ. I ს-ის 60-იან წლებში ივერია არ წარმოადგენს ძლიერ პოლიტიკურ ერთეულს და, პირუკუ, ამ დროს სწორედ სომხეთის სამეფოს ძლიერება აღწევს კულმინაციურ წერტილს და ა.შ. ამაზე ქვემოთაც დავრწმუნდებით. ამიტომ, თუკი ჩვენ აღვანეთის სახელმწიფოს პოლიტიკურ გავლენას ვნახავთ იქ, სადაც ერთი საუკუნის წინ ივერიელებით დასახლებულ ტერიტორიას ვადასტურებთ, ეს ჩვენ მხოლოდ ჩვეულებრივ ამბად უნდა მივიჩნიოთ. მაგრამ ის კი ცხადია, რომ ამ მიძალება-

უკუქცევის ცვალებად პროცესში, რომელიც საუკუნეების განმავლობაში ვითარდებოდა, ქართული ტომების უპირატესობა თანდათან და განუხრელად მუდავნდებოდა, რამაც, როგორც ვნახავთ, საბოლოო ჯამში თავისი შედეგი გამოიღო.

ცნობებს გვიანდელი ქიზიყის, ჩვენთვის საინტერესო ტერიტორიის ძველი ისტორიის შესახებ ჩვენ კვლავ ვხვდებით ძველქართულ წყაროებში IV საუკუნისათვის.

ცნობილია, რომ აღნიშნული საუკუნის პირველ ნახევარში ქართლის სამეფოში კულტურულ-საგანმანათლებლო მოღვაწეობას ეწეოდა კაპადოკიიდან მოსული ქრისტიანი მისიონერი ქალი, წმინდა ნინო. როგორც ჩანს, სოციალური და კულტურული ნიადაგი ქართველ საზოგადოებაში იმ დროისათვის უკვე იმდენად იყო შემზადებული, რომ ნინოს მიერ ქრისტიანობის ქადაგებას დიდი წარმატება ხვდა და იგი ქართლის სამეფოში 337 წლის ახლო ოფიციალურ კულტად, სახელმწიფო რელიგიად იქნა გამოცხადებული.

სოციალური და კულტურული სათანადო ფონის გარდა, საქართველოს ისტორიაში ამ უაღრესად დიდი მნიშვნელობის მოვლენას ღრმა პოლიტიკური საფუძვლებიც ჰქონდა. საქმე ის გახლავთ, რომ დაწყებული ახ.წ. 14 წლიდან, როდესაც ივერიამ, ქართლის სამეფომ, რომის იმპერიის მეგობრის სტატუსი მიიღო, მის მესვეურებს დასავლური ორიენტაციისათვის ზურგი აღარ შეუბრუნებიათ და ამიერიდან საქართველოს დიდი პოლიტიკის ვექტორი, ფაქტობრივად, დასავლეთისკენ იყო მიმართული. ამიერიდან აშკარად გამოიკვეთა ქართლის მეფეთა ე.ი. ქართველ სახელმწიფო მოღვაწეთა პოლიტიკური კურსის არსებითი მახასიათებელი — კულტურული ორიენტაცია დასავლეთისკენ. აი ამ კულტურულ და პოლიტიკურ ორიენტაციას მყარი იდეოლოგიური საყრდენი მიეცა IV ს-ის დასაწყისში, როდესაც საქართველომ (ქართლისა და ეგრისის სამეფოებმა) სასანური ერანის მცდელობის საწინააღმდეგოდ, აქ ცეცხლთაყვანისმცემლობა დაე-

ნერგა, რომის იმპერიასთან თითქმის ერთდროულად სახელმწიფოებრივ რელიგიად ქრისტიანობა აღიარა.

სწორედ ამ ისტორიულ მოვლენასთან დაკავშირებით ძველქართულ მატრიანეებში ვხვდებით ჩვენი თვალსაზრისით საინტერესო ზოგიერთ ფაქტს.

მას შემდეგ, რაც ქართლის სამეფო კარმა მირიან მეფისა და ნანა დედოფლის თაოსნობით ქრისტეს მოძღვრება იწამა, გადაწყდა მთელი ხალხის მოქცევა.

ჩვენი თვალსაზრისით საინტერესოა ის გზა, რომელსაც გადის წმინდა ნინო სხვადასხვა წარმართ ქართველ ტომთა ქრისტიანობაზე მოსაქცევად.

მცხეთიდან წმინდა ნინო “წარვიდა და დადგა წობენს და მოუწოდა მთიელთა: ჭართალელთა და ფხოველთა და წილკანელთა და უქადაგა სარწმუნოება”. შემდეგ “გარდავიდა ერწუდ და დადგა ჟალეთს, დაბასა ედემს და ნათელსცა ერწუ-თიანელთა”... ამის შემდეგ ნინო “შთავიდა კხოეთა (ვარიანტი: კაუხეთად ე.ი. კუხეთში, დ.მ.) და დადგა კაწარეთს და მონათლნა კხოელნი (ვარიანტი: კაოხნი ე.ი. კუხნი, დ.მ.) და სოჯნი (ვარიანტი: სუჯნი, დ.მ.) ერთურთ მათით. და გარდავიდა კახეთა (ვარიანტი: დიდად კახეთად, დ.მ.) და დადგა ქცელ (ვარიანტი: ქველ, დ.მ.) დაბას და მოიყვანნა კაცნი მთავარნი და მონათლნა. და დასნეულდა და წარმოემართა მცხეთად და ვითა მოიწია კხოეთას (ვარიანტი: კოხეთად, დ.მ.), დაბასა რომელსა პრქჳან ბოდინი (ვარიანტი: ბოდისი, დ.მ.), ვერღარა ეძლო სლვად”.

განგებ მოვიტანეთ დაწვრილებითი ამონაწერი, რადგან გვიანტერესებს ნინოს ზუსტი მარშრუტის დადგენა: წობენიდან, რომელიც არაგვის ხეობაშია, წობენის მთის ჩრდილო ფერდობზე, არაგვის მარცხენა შენაკადის, წირდლის ხევზე (აქ ამჟამადაც დგას არაგვის მარცხენა სანაპირო მინდორზე, უზარმაზარი ვერტიკალური კლდის ლოდი, რომელსაც ახლაც “ნინოს ქვას” უწოდებენ და რომლიდანაც, გადმოცემით, ნინო

ქადაგებდა), ნინო, მართლაც უნდა “გარდასულიყო ერწოდ”
ე.ი. ერწოში. ტოპონიმი “ქალეთი” აგრეთვე დღესაცაა შემორჩენილი
ჩენილი და ასე ეწოდება ერწოს მიმდებარე ივრის ხეობის
ტერიტორიას. ქალეთიდან კი იგი, მართლაც, უნდა “შთასუ-
ლიყო” კაწარეთს (დღ. “ხაშმის სამება”) და აქედან კი კვლავ
“გარდასულიყო კახეთა” ალბათ კაწარეთზე გამავალი გომ-
ბორის უღელტეხილზე დღესაც არსებული გადასასვლელი
გზით. კახეთიდან კი წმინდა ნინო წამოსულა მცხეთისკენ
და გზად გამოუვლია ბოდინში, რომელსაც ბოდბესთან აიგივე-
ბენ. აქ იგი გარდაიცვალა და აქვე იქნა წმ. ნინო დამარხული.

დაბა ბოდბე იმ დროს საკმაოდ მნიშვნელოვანი დასახ-
ლება უნდა ყოფილიყო, რაზედაც ძველქართული წყაროები
გვარწმუნებენ.

მხედველობაში გვაქვს, პირველ რიგში, “მოქცევაჲ
ქართლისაჲს” თხრობა სვეტიცხოვლის ეკლესიის მშენებლო-
ბის შესახებ, როდესაც “იყვნეს რაჲ ყოველნი იგი ეკლესიასა
შინა და იხილეს ყოველმან სიმრავლემან ქალაქისამან ყოველ-
თა მათ ღამეთა და აჰა ჩამოვიდის ჯუარი ცეცხლისაჲ დაგურ-
გუნებული ვარსკულავითა და დაადგრის ზედა ეკლესიასა
ვიდრე განთიადამდჳ. და ყოველნი აღიდებდეს ღმერთსა ამას
ზედა.

და განთიად რიჟირაჲუსოდენ გამოვიდის მისგან ორი
ვარსკულავი: ერთი იგი წარვიდის აღმოსავალით და ერთი
დასავალით. და იგი თავადი ეგრევე დგან. მბრწყინვალედ
და ნელიად ნელიად განდგის მიერ კერძო არაგუსა და დადგის
ბორცუსა ზედა კლდისასა, ზემო კერძო ახლოს წყაროსა
მას, რომელი იგი აღმოადინეს ცრემლთა წმიდისა ნინოისათა,
და მუნით აღმაღლდის ზეცად.

ესე მრავალგზის იხილა ყოველმან სიმრავლემან ერისამან
მაცხოვარებჲაღმრთისა ჩუენისაჲ. მაშინდა ვიწყეთ ნეტარისა
ნინოჲსა კითხვად, ვითარმედ: “რაჲმე არს, რამეთუ გამოვიდის
ნაბერწყალი მისი და წარვიდის აღმოსავალით და დასა-

ვალით”?

ხოლო წმიდამან მან პრქუა მეფესა და ყოველსა ერსა: “განავლინებით კაცნი მათა ზედა მალალთა აღმოსავლად, ვიდრე კახეთისა მთამდემ და დასავალით, ვიდრე მიაწევდეს სამეფოდ შენი. და ოდეს მთიებნი იგი გამობრწყინდენ, იხილონ, თუ სად დადგენ, და მუნცა აღჰმართენით ორნი ესე ჯუარნი საცოდ ყოველთა ქრისტიანეთა და დასამკობელად მტერისა”.

ხოლო მეფემან ყო ეგრეთ. და შეიცვნა თავნი მათანი მიწეებით ათ დღმ. ესე იყო პარასკევსა. შაბათ-და განთენებოდა და იყო სასწაული იგივე იქმნა ეგრევე, ვითარცა ყოველივე იქმნის.

ხვალის დღმ მოვიდეს დასავლითნი იგი, რომელნი იგი დგეს მათა ზედა, რომელ არს მთაჲ ქუაბთა თავისაჲ და უთხრეს მეფესა, ვითარმედ დაადგრა ვარსკულავი იგი მათა თხოთისათა და შთავიდა გარდასავალსა ზედა კასპისასა და დაადგრა ადგილსა ერთსა და ნელად უჩინო იქმნა.

ეგრევე მოვიდეს აღმოსავალით და თქუეს: “ვიხილეთ ვარსკულავი იგი აქაჲთ მომავალი და დაადგრა დაბასა ბოდს კახეთისა ქუეყანასა”.

მაშინ ბრძანა ნეტარმან ნინო, რაჲთა წარისუნენ ორნი ესე ჯუარნი და აღმართნენ ერთი თხოთს, სადა იგი ამხილა ღმერთმან მეფესა ძალი თვისი. “და ერთი იგი მიეც სალომეს უჟარმელსა, ჭემმარიტსა მკვევალსა ქრისტესსა, და აღჰმართოს იგი უჟარმას ქალაქსა. და დაბაჲ ბოდისი არა წინა აღუდგეს ქალაქსა მეფეთასა, რამეთუ ერისა სიმრავლმ არს მუნ.

დაბაჲ კულა ბოდისი თვთ ვიხილოთ სათნოდ იგი ადგილი ღმერთისაჲ”. და ვყავთ ეგრეთ ვითარცა გვბრძანა ჩუენ წმიდამან ნინო”.

ამგვარად, კარგად ჩანს, რომ დაბა ბოდი||ბოდზე ფრიად მნიშვნელოვანი პუნქტია ამ დროისათვის. აქ ვარსკულავის “დადგრომა”. უეჭველია იმის მანიშნებელია, რომ მომავალში აქ საეკლესიო ცენტრი უნდა დაარსდეს. უკეთ რომ ვთქვათ,

მოელი ეს თხრობა იმის მაუწყებელია, რომ როდესაც იგი იწერებოდა ბოდბე უკვე მნიშვნელოვანი საეკლესიო ცენტრი იყო და ჩვენ, მართლაც, ვნახავთ, რომ V ს-ში აქ ქართული საეპისკოპოსო არსდება. ამ პუნქტის მნიშვნელობისათვის ისიც საკმარისია აღინიშნოს, რომ სწორედ აქ იმარხება მისივე სურვილის მიხედვით წმინდა ნინო.

რა აპირობებდა დაბა ბოდბე ბოდბის ასეთ მნიშვნელობას?

უპიკელია ის, რომ უძველესი დროიდანვე ბოდბე, ჩანს ფრიად მნიშვნელოვან სავაჭრო და კულტურულ ცენტრს წარმოადგენდა ქართლის სამეფოსათვის. ასე მაგალითად, წმინდა ნინოს და მეფე მირიანის თანამედროვე მცხეთელი ებრაელი, აბიათარი გვაუწყებს: “მე, აბიათარ, მოგითხრობ თქვენ თხრობასა მას, რომელი მეუწყა და ყურითა ჩემითა ვისმინე მამისა და დედისა ჩემისაგან და რომელი წიგნთაგანცა უწყი. რამეთუ მათცა პაპათა და მშობელთაგან თუსთა მოთხრობით და სმენით უწყოდეს ესრეთ, ვითარმედ: ოდეს იგი პეროდე მეფობდა იერუსალემს, მაშინ გუესმა ესრეთ, ვითარმედ “იერუსალემი სპარსთა დაიპყრესო”. რომლისათვის—იგი იქმნა გლოვა და წუხილი პურიათა ზედა ქართველთა, მცხეთელთა მკვდრთა, ბოდელთა მდდელთა, კოდისწყაროელთა მწიგნობართა და სობის კანანელთა თარგმანთა — ესე ყოველნი აღიძრნეს სივლტოლად”.

მაშასადამე საქმე ეხება ახ.წ. I საუკუნის პირველ მესამედს და გადმოცემით ბოდბე ქართლის სამეფოს ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი კულტურული ცენტრია, რომელშიც ქართველი ებრაელები, ბოდბელი ქურუმები ცხოვრობენ და მოღვაწეობენ. მაგრამ ის ფაქტი, რომ აქ სწორედ ქართველ ებრაელებზეა საუბარი, იმის საფუძველსაც გვაძლევს, ბოდბე I ს-ში მნიშვნელოვან სავაჭრო ცენტრადაც ვიგულისხმით. საინტერესოა, რომ ქრონოლოგიის თვალსაზრისით ეს ვითარება სწორედ სტრაბონის დროინდელია, ხოლო ამ უკანასკნელის ზემოთ

არაერთგზის დამოწმებული ცნობის მიხედვით, მის დროს კამბისენე კამბეჩოვანის ჩრდილო-დასავლეთი ნაწილი სწორედ ის ტერიტორია, სადაც ბოდბე მდებარეობს, ივერიელებითაა დასახლებული, ივერიის ფარგლებში შედის. მაშასადამე, ამ თვალსაზრისით აბიათარის გადმოცემა სავსებით რეალურია და თუ ეს ასეა, მაშინ ჩვენ შეიძლება ისიც ვივარაუდოთ, რომ ბოდი ბოდბე - ტოპონიმი - უკვე I ს-ში არსებობდა, რაც თავის მხრივ დაამოწმებდა სტრაბონის ცნობის რეალურობასაც და კერძოდ, არაგვის ხეობიდან (ბოდავიდან) პერეთში ქართველი მოსახლეობის მიგრაციის ფაქტსაც უკვე I ს-ის დასაწყისისთვის.

ეჭვი არ არის ქართული კულტურისა და კერძოდ ქართული ქრისტიანული კულტურის მნიშვნელოვან ცენტრად უნდა ვიგულისხმოთ ბოდბე მირიანის დროსაც: ტყუილად ხომ არ იმარხება იქ წმინდა ნინო და ტყუილად ხომ არ ზრუნავს მეფე მირიანი დაბა ბოდბის მომავალი კეთილდღეობისათვის, როდესაც თავის ანდერძში მეუღლეს უბარებს: “შენ... განიყო სამეფო განძი ჩვენი ორად: და მიიღე სამარხავსა ნინოსა განმანათლებელსა ჩვენსა, ჟამთა შეცვალებისათვის, რათა არა შეირყოს უკუნისამდე იგი ადგილი: რამეთუ მეფეთა საჯდომი არს, არამედ მწირ არს”.

ამგვარად, მეფე მირიანი დიდ მნიშვნელობას ანიჭებს ბოდბეს, როგორც მომავალ ქართულ, ქრისტიანულ საეკლესიო ცენტრს, რომლის დანიშნულება, ცხადია, ის არის, რომ ის მხარეში, რომლის ცენტრიც იგია ან რომლის ცენტრიც იგი მომავალში უნდა გახდეს, ქართული ქრისტიანული კულტურა გაერცყულდეს, ქართული ენით, ქართული დამწერლობით. უკვე წმინდა ნინოს იქ ყოფნის დროსვე “მოვიდოდეს მისსა კახეთით, ჰკითხვიდეს და აღიარებდეს სწავლასა მისსა სიმრალე ერისა”. ჩვენ თუ გავითვალისწინებთ იმ ვითარებას, რგვიან ბოდბელი ეპისკოპოსის სამწმესოს, ძირითადად ქრისტიანული ტერიტორია შეადგენდა, მაშინ ცხადი გახდება ისიც, რ

IV ს-ის ბოღში ახლადდარსებული ქართული ქრისტიანული კულტურის ცენტრის სამოქმედო ასპარეზი სწორედ ბენოვანი უნდა ყოფილიყო, რომელშიც იმ დროს, განსაკუთრებით მის აღმოსავლეთ ნაწილში ქართულთან ერთად აღვანური მოსახლეობა უნდა არსებულებოდა და სწორედ მათი გაქართველების მისია უნდა ეკისრა ბოღბეს საეკლესიო ცენტრს.

ის გარემოება, რომ “მოქცევაჲ ქართლისაჲ”-ს ზემომოტანილი ცნობებით დაბა ბოღი||ბოღბე ჰერეთში კი არა, არამედ კახეთში ან კუხეთში ლოკალიზებული, ადვილი ასახსნელია.

მოვიგონოთ, რომ “მოქცევაჲ ქართლისაჲ”-ს ცნობით იმხანად ჯვრის აღმართვა ნინოს მიზანშეწონილად უცვნია ქალაქ უჯარმაში და არა საკუთრივ ბოღბეში. ეს კი იმას უნდა ნიშნავდეს, რომ ქალაქი უჯარმა, IV ს-ის ქართლის სამეფოს ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი და უდიდესი ცენტრია დედაქალაქის, მცხეთის შემდეგ. კერძოდ, ქართლის სამეფოს აღმოსავლეთ პერიფერიაზე ჩამოყალიბებული პოლიტიკურ-ადმინისტრაციული ერთეულის ცენტრია, რომლის საგამგეოში შედიოდა კახეთი, კუხეთი და ჰერეთის ნაწილი დაბა ბოღბიანად. ამდენადვე პოლიტიკურ-ადმინისტრაციულად ჰერეთის ეს ნაწილი კახეთ-კუხეთი იყო და ამიტომაც, რომ ბოღბე ხან კახეთშია და ხან კუხეთში.

სხვათა შორის ფრიად ნიშანდობლივი ჩანს, რომ “ქართლის ცხოვრების” არაერთ ხელნაწერში დაბა ბოღი ჰერეთშია ლოკალიზებული.

კიდევ მეტი. “მოქცევაჲ ქართლისაჲ”-ს ცნობათა მიხედვით იმის დაკონკრეტებაც კი შეიძლება, თუ ჰერეთის რომელ თემში მდებარეობს დაბა ბოღი||ბოღბე.

ჩვენ უკვე ვიცით, რომ წმინდა ნინომ კაწარეთში ყოფნისას “მონათლა კხოელნი და სოჯნი ერთურთ მათით”. აქ საუბარია კუხებისა და სოჯთა თუ სუჯთა ტომის მთავრებსა და მათ ერზე ანუ ქვეშევრდომებზე. სუჯები ერთ-ერთი ჰერული

ტომი უნდა ყოფილიყო, რომელთა ქართულ ქრისტიანობაზე მოქცევა და ამდენად გაქართველება IV ს-ში უკვე დაქვემდებარებულმა მაგრამ კაწარეთში, ჩანს, მხოლოდ მათი ნაწილის მოქცევა მოხერხდა. მოგვიანებით, როდესაც წმინდა ნინო ბოდს მივიდა; “მოინათლა სოჯი დედოფალი და მის თანა მთავარი მრავალნი... ბოდს შინა”. თვით წმინდა ნინოც მოგვითხრობს, რომ “მივიწიე ქუეყანასა კუხეთისასა და დაბასა ბოდისასა. და აწ ვსენებულმცა არს დედოფალი ეგე სოჯი, რამეთუ აღიძრა ეგე შურთა საღმრთოითათა დაღუწად კერპთა და მოქცევად ერისა მათისა საერისთავოსა”.

ამ ამონაწერიდან, როგორც ეს უკვე დადგენილია, ცხადი ხდება, რომ სოჯი დედოფლის საგამგეოს ანუ საერისთავოს ანუ “სუჯეთის” ლოკალიზაცია უნდა მოხდეს მდ. იორის შუა წელზე კაწარეთსა და ბოდს შორის. მაგრამ თვით დაბა ბოდი აგრეთვე სუჯეთში მდებარეობდა, რაზედაც გვარწმუნებს სოჯი დედოფლის მიმართვა მცხეთის სვეტიცხოვლის ეკლესიის კრებულისადმი: “დაბაჲ დიდი ბოდისი შენდა შევსწირნეო”.

ამგვარად, ცხადი ხდება რომ ძველ მემატრიანეთა წარმოდგენით IV ს-ში დაბა ბოდი||ბოდბე ჰერეთში, კერძოდ კი სუჯეთის საერისთავოშია, რომელიც თავის მხრივ ქალაქ უჯარმის საგამგეოში შედის და ამიტომ იგივე მემატრიანეთა ცნობებში დაბა ბოდი||ბოდბე უფრო ხშირად კახეთში ან კუხეთშია, რადგან IX-XI საუკუნეებში, როდესაც ისინი პირველწყაროებზე დაყრდნობით თავის მატრიანეებს ქმნიდნენ ეს ტერიტორია უკვე კახეთ-კუხეთი იყო.

როდის მოხდა დაბა ბოდი||ბოდბეს კამბეჩოვანისადმი (და შემდეგ ქიზიყისადმი) მიკუთვნება ძნელი დასადგენია: შესაძლოა სწორედ მაშინ, როდესაც ბოდბის საეპისკოპოსოს სამწყსო მთლიანად კამბეჩოვანი გახდა და ამდენად თვით ბოდბეს ტერიტორიაც, ძველი სუჯეთის აღმოსავლეთი ნაწილიც მას მიეკუთვნა. თუ ეს სწორია, მაშინ V ს-ის ბოლოს-

თვის ეს უკვე მომხდარი ფაქტი უნდა იყოს (იხ. ქვემოთ) მაგრამ IV ს-ში ბოდბის კულტურული გავლენა კამბეჩოვანის აღმოსავლეთ ნაწილზე უნდა ვიფიქროთ ნაკლებად ვერცხვად დებოდა.

ამას გვავარაუდებინებს სომხური “გეოგრაფიის” ანუ “აშხარაცუიცის” მონაცემები.

IV ს-ის მეორე ნახევარში, რომელსაც უნდა განეკუთვნებოდეს სომხური წყაროს, — “აშხარაცუიცის” ცნობები, კამბეჩოვანი კვლავ აღვანეთის სამეფოს შემადგენლობაშია. ჩანს, ქართლის მეფე მირიანისა და წმინდა ნინოს ინტენსიური საქმიანობის მიუხედავად, რომელიც მიმართული იყო ჰერეთში ქართული ქრისტიანობის გავრცელებისაკენ და რომელიც ამ თემის მნიშვნელოვან ნაწილში წარმატებითაც დაგვირგვინდა, რისი გამოხატულებაც იყო ქართველი მემკვიდრის კონსტატაცია, რომ “მირიან მეფემან განამტკიცა ყოველი ქართლი და ერეთი სარწმუნოებასა ზედა სამებისა წმიდისასა”, მაინც ჰერეთის გარკვეულ ნაწილში, მის აღმოსავლეთ მხარეში და, კერძოდ, კამბეჩოვანში ქართველების ეს კულტურულ-საგანმანათლებლო მისია წინააღმდეგობას აწყდებოდა და არა მხოლოდ აღვანელთაგან, არამედ, როგორც ქვემოთ ვნახავთ, სომხებისგანაც. შესაძლებელია ეს იყო მიზეზი, რომ ამჯერად ქართული ქრისტიანული კულტურის აღმოსავლეთისკენ გავრცელების ცენტრის როლი ახლად მოქცეულმა ბოდბემ ვერ იტვირთა და ეს მისია ქალაქმა უჯარმამ იკისრა, რომელიც, როგორც ვიცით, ვრცელი საგამგეო ერთეულის (რომელშიც ძველი ჰერეთის გარკვეული ტერიტორიაც შედიოდა) ცენტრი იყო და, საერთოდ, მცხეთის მერე ამ დროს ქართლის სამეფოს მეორე ქალაქად ითვლებოდა.

მგონია ასე უნდა გავიგოთ ნინოს გადაწყვეტილება, რომ ჯვარი — ქრისტიანული პროზელიტიზმის სიმბოლო — დროებით “აღიმართოს იგი უჟარმას ქალაქსა და დაბა ბოდბისი არა წინა აღუდგეს ქალაქსა მეფეთასა, რამეთუ ერისა სიმ-

რავლზე არს მუნ”.

ასეა თუ ისე, “აშხარაცუიცი” კამბეჩოვანს ალვანეთის პროვინციად მიიჩნევს. ჩვენ ეს ცნობა ზევით სხვა საკითხთან დაკავშირებით უკვე მოვიტანეთ ნაწილობრივ: “ავწერთ თავდაპირველ ქვეყანას ალვანეთისას, რომელიც დიდი მდინარის მტკვრისა და კავკასიის მთის შორის (მდებარეობს). ჯერ ქართლის მახლობლად: გავარი (=თემი) ეხნი ალუანის მდინარის პირას და ქამბეჭანი მტკვრის პირას და მის სამხრეთში ციხე ვარაზმანავარი დაბაქალაქ კუდრათითურთ და უდაბნო ადგილები მდინარე მტკვრამდე, რომლის აღმოსავლეთით (არის) ქალაქი გეგვავი, მდინარე ალუანის პირას. და გავარი ბის კავკასიის (მთასთან) და მის აღმოსავლეთით – შაქე”...

ამგვარად, კამბეჩოვანი ქართლის სამეფოს მომიჯნავე თემია, რომელიც მტკვრის პირასაა. საინტერესოა ავტორის ფრაზა, რომ იგი “თავდაპირველ ალვანეთს” აღწერს. ეს ნიშნავს, რომ მის დროს ამ ქვეყანას, ასე ვთქვათ, სხვა კონტურები აქვს, მაგრამ იგი “ნამდვილ”, “ძირითად”, “თავდაპირველ” ალვანეთს აღწერს. ასეთ განმარტებას “აშხარაცუიციის” ავტორი იმიტომ იძლევა, რომ მის დროს ალვანეთის სამეფოს მტკვრის სამხრეთი ტერიტორიები ეჭირა, მაგ.: შიკაშენი, გარდმანი, უტი და სხვ., რომლებიც სომეხი გეოგრაფოსის მიხედვით ალვანელებს სომხებისგან ჰქონდათ მიტაცებული (სინამდვილეში პირუკუ იყო!). ეს ასეა, მაგრამ შესაძლოა აქ ის ცვლილებებიც იგულისხმება, რომლებიც ივერია-ალვანეთის საზღვრებზე მოხდა. სომეხ ავტორს, ცხადია, სომხეთი აინტერესებდა პირველ რიგში და ამიტომ ალვანეთის დასავლეთ და შესაბამისად ივერიის აღმოსავლეთ ლიმიტროფულ ზონაში მომხდარ ცვლილებებზე ყურადღებას არ ამახვილებს.

ერთი რამ თვალშია საცემი: “აშხარაცუიციის” მიხედვით ალვანური ქამბეჭანის ცენტრები ამ თემის სამხრეთით მტკვარალაზნის შესართავ ზონაში უნდა ვიგულისხმეთ: “მის სამხრეთში ციხე ვარაზმანავარი დაბაქალაქ კუდრათითურთ

და უდაბნო ადგილები მდინარე მტკვრამდე, რომლის აღმოსავლეთით (არის) ქალაქი გეგვაი, მდინარე ალუანის პირას^{სადაც მდინარე} ეს გარემოება ნიშანდობლივი უნდა იყოს: ეს არის ტერიტორია, სადაც ყველაზე მძლავრად უნდა ყოფილიყო წარმოდგენილი ალვანური მოსახლეობა კამბეჩოვანში, რადგან ჩვენ ვიცით, რომ ამ თემის ჩრდილო-დასავლეთში უკვე ძველი წელთაღრიცხვის I ს-ში ქართველები ცხოვრობენ, ხოლო ახ.წ. I საუკუნეში ქართველებსა და ალვანელებს მდ. ალაზნის ქვემო დინება მიჯნავს. ბუნებრივია, რომ ალვანური ქამბეჭანის ადმინისტრაციული ცენტრები (მთავარი ციხე-სიმაგრე, ქალაქი და დაბაქალაქები) სწორედ იმ ზონაში იყოს სადაც ალვანური მოსახლეობა ჭარბობდა.

ვითარება კვლავ იცვლება V ს-ში.

მაგრამ ვიდრე V ს-ის კონკრეტულ ვითარებას განვიხილავდეთ, ერთი რამ უნდა შევნიშნოთ. ჩვენ ზემოთ, ალვანიშნეთ რომ ლეონტი მროველი, რომელიც საქართველოს უძველეს ისტორიას მოგვითხრობს, თავისი ეთნოლოგიური კონცეფციის შესაბამისად ქართლსა და ჰერეთს ორ თანაბარ ერთეულად წარმოგვიდგენს, თუმცა კი მას არ გამორჩენია მხედველობიდან ის დიდი კულტურული პროცესი, რომელიც გამოიხატებოდა ქართული ქრისტიანობის ინტენსიური გავრცელებით ჰერეთის ტერიტორიაზე, რამაც მისივე წარმოდგენით ეს ორი ერთმანეთისაგან ეთნიკურად, ფაქტობრივად, განსხვავებული ქვეყანა IV ს-ში ერთ კულტურულ ერთეულად აქცია. სწორედ ამას მოწმობს ისტორიკოსის მიერ IV ს-ის პირველ ნახევარში განვითარებული პროცესების შეფასება: “შირიან მეფემან განამტკიცა ყოველი ქართლი და ერეთი სარწმუნოებასა ზედა სამეებისა წმიდისასა”.

ისტორიკოსის თვალსაზრისით ამიერიდან ქართლი და ჰერეთი კულტურის მხრივ ერთმანეთს შეერწყა, მაგრამ ეს ჯერ ასე არ არის პოლიტიკური ასპექტით. პოლიტიკური შერწყმა ჰერეთისა ქართლთან, ჩანს, უფრო გვიან მოხდა

(ყველგან აქ, თუკი ეს არ არის სპეციალურად აღნიშნული, ჩვენ “ჰერეთს” ვიწრო მნიშვნელობით ვხმარობთ და ვგულისხმობთ ბქოვანსაც ამ ქვეყნის ფარგლებში ვგულისხმობთ).

სხვაგვარი ვითარება გვაქვს ისტორიკოს ჯუანშერთან, რომელმაც დაგვიტოვა “ცხოვრება ვახტანგ გორგასალისა”. ჯუანშერი ლეონტი მროველივით ჰერეთს ქართლს კი არ უპირისპირებს, არამედ კახეთს, რომელიც თავის მხრივ, ქართლის (ივერიის) ერთ-ერთი თემია. ამდენად წინააღმდეგ ლეონტის კონცეფციისა, ჯუანშერის კონცეფციით ცნება “ქართლი” ფარავს “ჰერეთს”, ე.ი. ჰერეთი ქართლის (ივერიის) ერთ-ერთ ნაწილად ითვლება ისევე, როგორც კახეთი ან კლარჯეთი და ა.შ. ეს რომ ასეა, ამაზე ქვემოთაც დავრწმუნდებით, აქ კი მხოლოდ ორიოდ მაგალითს მოვიტანთ: ჯუანშერი მოგვითხრობს, რომ VI ს-ში, ბაკურ მეფის ჩამომავლებმა “დაიპყრეს კახეთი და ერეთი”; ანდა: “ყოველი პირი კავკასიისა, რანით კერძი, უმკუიდრო ქმნილი იყო, ხოლო ერეთი და კახეთი ჭალაკთა და ტყეთაგან უკეთუ დარჩომილ იყო”...

ზემოთქმულიდან უნდა დავასკვნათ, რომ “ქართლისა” და “ჰერეთის” ცნებათა ურთიერთმიმართების საკითხში ლეონტი მროველისეულ და ჯუანშერისეულ ინტერპრეტაციაში არსებითი განსხვავებაა.

რაში უნდა გამოხატულიყო რეალურად ასეთი განსხვავება?

ჩვენი აზრით სავარაუდოა, რომ თავდაპირველად ჰერეთი ქართლთან ვასალურ დამოკიდებულებაში ყოფილიყო (ლეონტის კონცეფცია), ხოლო უფრო გვიან ჰერეთი უშუალოდ იქნა შემოერთებული ქართლის სახელმწიფოს მიერ (ჯუანშერის კონცეფცია). ეს უკანასკნელი მოვლენა მოსალოდნელია მომხდარიყო მხოლოდ მაშინ, როდესაც ჰერეთის მოსახლეობა ქართულთან კულტურულად ერთ მთლიანს შეადგენდა, ხოლო თვით ჰერები მთლიანად თუ არა დიდ ნაწილში მაინც ასიმილირებულნი იქნებოდნენ. ე.ი. ასეთი

მოვლენა სავარაუდოა, მაინცაღამაინც, მეფე მირიანის შემდგომ. მირიანის მეფობამ საამისოდ მკვიდრი საფუძველი ჩაყარა.

ვის მიერ უნდა ჩატარებულიყო ეს მნიშვნელოვანი რეფორმა?

ჩვენი აზრით, ეს დიდმნიშვნელოვანი აქცია უნდა განეხორციელებინა ვახტანგ გორგასალს, ადრეფეოდალური ხანის საქართველოს უდიდეს პოლიტიკურ და სახელმწიფო მოღვაწეს. მართლაც, მის დროს პირველად იხსენიება ქართლის ერისთავთა შორის, “გრიგოლი, ერისთავი ჰერეთისა” და მაშასადამე ჰერეთი ქართლის სახელმწიფოს ერთ-ერთ საერისთავო ქვეყანას წარმოადგენდა. რომ “ქართლის ცხოვრების” ეს ცნობა სავსებით რეალურია, ამას მოწმობს სრულიად სხვა წყარო, V ს-ის შესანიშნავი პაგიოგრაფიული თხზულება “მარტვილობა შუშანიკისი”, ვახტანგ გორგასალის თანადროული ლიტერატურული ძეგლი, რომელშიც მოიხსენიება “საზღვართა ქართლისათა ქვეყანა იგი ჰერეთისაჲ”. ამგვარად, უძველესი ქართული ლიტერატურული ნაწარმოებიც გვარწმუნებს, რომ ჰერეთის ქვეყანა ქართლის (ივერიის) ტერიტორიის ორგანული ნაწილია.

როგორც აღვნიშნეთ, ყველაფერი ზემოთქმული ეხება, რა თქმა უნდა, კამბეჩოვანსაც, რომელიც, როგორც ვიცით, ზოგადად ჰერეთის ერთ-ერთ თემს წარმოადგენდა. მაგრამ ჩვენთვის განსაკუთრებით საინტერესოა ის კონკრეტული ცნობები, რომელნიც საკუთრივ კამბეჩოვანს შეეხება. საბედნიეროდ, საამისოდ მეტად მწირი, მაგრამ ნიშანდობლივი ჩვენებები გაგვაჩნია.

ჯერ ერთი, ჯუანშერთ, იმ თორმეტ საეპისკოპოსოთაგან, რომელნიც ვახტანგ გორგასალმა დააარსა თავის სამეფოში, ერთი კამბეჩოვანშია. ეს არის ხორნაბუჯის საეპისკოპოსო. მაგრამ ჯუანშერის ცნობა სრული არ არის. ამ დროს, თუ უკვე IV ს-დანვე არა, არსებობდა ბოდბის საეპისკო-

პოსოც. ქართველი ეპისკოპოსი, ლაზარე ბოდბელი მთისხე-
ნიება 506 წლის ერთ სომხურ წყაროში, რაც აშკარა მოწმე-
ბაა, რომ ასეთი საეპისკოპოსო V ს-ში მაინც უნდა არსებე-
ლიყო. ცხადია ბოდბელს თავისი სამწყსოც უნდა ჰქონოდა
და რამდენადაც “ქვეყანა ჰერეთისა” ამ დროს უეჭველად
ქართლის სამეფოში იგულისხმება, ამდენად გვაქვს საფუძვე-
ლი ბოდბელის სამწყსოდ ისევე, როგორც ხორნაბუჯელის
სამწყსოდ ჰერეთის თემები, სუჯეთი და კამბეჩოვანი ვივარა-
უდოთ.

✕ მაგრამ ხორნაბუჯი მხოლოდ საეპისკოპოსო ცენტრი არ
ყოფილა. მისი ეს საეკლესიო ფუნქცია, როგორც ჩანს, მალე,
ჩვენთვის უცნობი მიზეზის გამო ბოდბეზე გადადის (ხორნა-
ბუჯის ეპისკოპოსი, ფაქტობრივად, მხოლოდ ვახტანგ გორ-
გასლის დროს იხსენიება). ხორნაბუჯი კამბეჩოვანის პოლი-
ტიკური ცენტრი იყო: “ქალაქი კამბეჩოვანისა, რომელ არს
ხორნაბუჯი”.

ჩვენ უკვე ვიცით ამ ციხე-ქალაქის ადგილმდებარეობა,
დღევანდელი დედოფლისწყაროს ჩრდილოეთით კლდოვან
მასივზე, რომელიც ალაზნის ველს (უფადარს და წინამინ-
დორს) გადაჰყურებს. როგორც ვხედავთ კამბეჩოვანის ცენ-
ტრმა გადმონაცვლა სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან, სადაც იგი
ერთი საუკუნის წინ იყო, ჩრდილო-დასავლეთისკენ, შეიძლება
ითქვას კამბეჩოვანის ცენტრალურ ნაწილში.

ცხადია, ცენტრის ასეთი გადანაცვლება ღრმა მიზეზებით
უნდა ყოფილიყო გამოწვეული. აქ, პირველ რიგში, უნდა
ვივარაუდოთ, რომ მას შემდეგ, რაც კამბეჩოვანი ქართული
სახელმწიფოებრიობისა და კულტურის სფეროში მკვიდრად
შემოვიდა, მისი ცენტრიც იქ უნდა ყოფილიყო, სადაც ქართუ-
ლი მოსახლეობა იყო. ხოლო ქართული მოსახლეობა, როგორც
არაერთხელ იყო აღნიშნული, სწორედ კამბეჩოვანის ჩრდილო-
დასავლეთ ნაწილში არსებობდა უძველესი დროიდანვე.

გარდა ამისა, მართალია, კამბეჩოვანის ტერიტორიის

უდიდესი ნაწილი მნიშვნელოვანწილად სამესაქონლეო, კერძოდ, ზამთრის საძოვრების ზონა იყო, თუმცა ძველი ნაარხების ლების არსებობა აქ ინტენსიური სოფლის მეურნეობის განვითარებაზეც მიუთითებს, მაინც ეს უკანასკნელი უფრო დამახასიათებელი სწორედ ჩრდილო-დასავლეთი მხარისთვის ჩანს, სადაც სოფლები დღესაც და შუასაუკუნეებშიც კახეთის სხვა რაიონებისთვის ჩვეულებრივი სისშირით არის განლაგებული. ბუნებრივია, მხარის ცენტრიც ინტენსიური მეურნეობის ზონაში ყოფილიყო, თუმცა ხორნაბუჯის ციხე-ქალაქის მდებარეობა სწორედ იმას უნდა მოწმობდეს, რომ იგი ამ ორი ზონის – ინტენსიური მიწათმოქმედებისა და მესაქონლეობის ზონების ურთიერთთანხვედრის ადგილზე წარმოიქმნა და მისი წარმოქმნა-განვითარების საფუძველი სწორედ ეს უნდა ყოფილიყო.

შემდეგ, როგორც ჩვენ უკვე აღვნიშნეთ ხორნაბუჯის ციხე-ქალაქი სტრატეგიული გზების გადაკვეთის კვანძზე მდებარეობს და ესეც მეორე საფუძველი უნდა იყოფილიყო მისი ფუნქციონირებისა.

ე.წ. “პეკტინგერის ტაბულაზე” რომელიც წარმოადგენს IV ს-ში შედგენილს “მსოფლიო რუკას”, გამოხაზულს ვაჭარმოვზაურთათვის და ამდენად ზედ დატანილია იმ დროს ცნობილი საერთაშორისო მნიშვნელობის სავაჭრო მაგისტრალები, ერთ-ერთ სეგმენტზე გამოხაზულია ე.წ. “შემოვლითი გზა”, რომელიც აღმოსავლეთისკენ გამოეყოფა სომხეთის მაშინდელი დედაქალაქიდან, არტაშატიდან მცხეთისკენ მიმავალ გზას, შემოუვლის ქვეყანას, რომელსაც “პიროე”||“ეროონ” ეწოდება და მცხეთასთან უერთდება ზემოხსენებულ გზას.

ამ რუკის მეცნიერ-კომენტატორთა აზრით ეს ქვეყანა “პიროე”||“ეროონ” უნდა იყოს ქართული “ჰერეთი” და ამდენად “შემოვლით გზასაც” ჰერეთზე უნდა გაეგლო. არ არის გამორიცხული ამ გზის ერთი მონაკვეთი სტრაბონის მიერ აღვა-

ნეთიდან ივერიაში შემომავალ გზას დამთხვევოდა და ამდენად კამბეჩოვანზე გაველო, როგორც ამას ზოგიერთი მხარის ნიერი ვარაუდობს კიდევ. საინტერესოა, რომ VII ს. ე.წ. "რაგენის ანონიმს", რომელიც ავტორია გეოგრაფიული თხზულებისა ("კოსმოგრაფია") და "პეპტინგერის ტაბულაზე" აღნიშნული პუნქტების ნუსხაც უფრო სრულად აქვს შემონახული, ერთ-ერთ პუნქტად დასახელებული აქვს "კამია", რომელსაც აღადგენენ "კამბისა"-დ. თუკი ეს აღდგენა სწორია, მაშინ უნდა ვიგულისხმოთ, რომ ეს არის "ქალაქი კამბეჩოანი", რაც იმის მოწმობა იქნებოდა, რომ IV-VII სს-ში საერთაშორისო მნიშვნელობის სავაჭრო მაგისტრალი მაინცდამაინც ხორნაბუჯზე გადიოდა.

ამის დადასტურებაა 1977 წ. დედოფლისწყაროს მახლობლად აღმოჩენილი VII ს. სასანურ-ბიზანტიური მონეტების შერეული განძი, რაც კამბეჩოვანზე გამავალი გზის საერთაშორისო-სატრანზიტო მნიშვნელობაზე უნდა მიუთითებდეს.

გარდა ზემოხსენებული განძისა, ამაზევე მიანიშნებს სპარსეთის შაჰის, ორმიზდ VI-ის (579-590 წწ.) ორ ათეულზე მეტი მონეტა დედოფლისწყაროს რაიონიდან, რომლებიც შესაძლებელია დაუკავშირდეს ხორნაბუჯში მჯდომ "ვეხანს, ერისთავსა ჯაპარ ჩუბინისსა" (იხ. ქვემოთ) და მის საქმიანობას კამბეჩოვანში.

შესაძლებელია იგივე გზა იგულისხმება მემატიანესთან, როდესაც იგი ვახტანგ გორგასლისთვის საბედისწერო ომის წინ სპარსეთის შაჰის ლაშქრის მარშრუტს აღწერს: "და მოვიდა ხუასრო მეფე და შემუსრნა ქალაქი კამბეჩოანი, და ჭერმისა ციხე და ველის-ციხე, და ვითარცა მოიწივნეს კახეთად, დაიბანაკეს იორსა ზედა"...

ვახტანგ გორგასლის დროს ჰერეთში და, კერძოდ, კამბეჩოვანში ინტენსიური კულტურული საქმიანობა მიმდინარეობს, რისი მოწმობაცაა ბოდბის ერთნავიანი ეკლესია და ხირსის ეკლესია, რომლებიც სწორედ V ს-ის მეორე ნახევრით

თარიღდება.

ამ დროსაც, ჩანს, წინააღმდეგობა დიდი იყო, ალვანეთის მხრიდან, რომლის მესვეურები ადვილად არ თმობდნენ პოზიციებს. ამის გამოხატულება უნდა იყოს ალვანეთის მეფის, ვაჩაკანის ენერგიული მცდელობა კამბეჩოვანში, სავარაუდოა, მის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ნაწილში, ალვანური ეკლესიის გავლენის დამყარებისათვის. ალვანეთის ისტორიკოსი მოსე კალანკატუელი მოგვითხრობს, რომ მან V ს-ის 80-იან წლებში “კამბეჭსა და ალვანეთში... ადგილადგილ დანიშნა ეპისკოპოსები, მღვდლები და ზედამხედველები”. ნიშანდობლივია: ალვანეთის ისტორიკოსის ამ ცნობიდან კარგად ჩანს, რომ კამბეჩოვანი არ არის ალვანეთში უშუალოდ შემავალი მხარე, არამედ მაინცდამაინც ცალკე თემადაა მიჩნეული, რომელზედაც (უკეთ, მის ნაწილზე) ამჯერად ალვანთა მეფის ხელისუფლება ვრცელდება.

ეს სწორედ იმით უნდა აიხსნებოდეს, რომ კამბეჩოვანი ქართულ სამყაროს ეკუთვნოდა, თუმცა, რა თქმა უნდა, არ არის გამორიცხული ამ დროს აქ ჯერ კიდევ არსებულიყო ალვანური მოსახლეობაც, მის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ნაწილში, რომელსაც, ალბათ, უნდა დაყრდნობოდა ვაჩაკანი.

ვახტანგ გორგასალმა “ქესა მისსა პირმშოსა პირველისა ცოლისასა, დაჩის მისცა ქალაქი ჭერამისა და ნეკრესისა, და ქალაქი კამბეჩოვანისა რომელ არს ხორნაბუჯი, და ყოველი ქუეყანა მტკუარსა აღმოსავლეთით. და თვით ვახტანგ დაჯდა უჯარმოს. და აღაშენა იგი ნაშენებითა უზომოთა”. როგორც ჩანს, ვახტანგს პირეტი კამბეჩოვანიანად საუფლისწულოდ უქცევია. ეს თავისთავად მაუწყებელია იმ დიდი მნიშვნელობისა, რომელიც ჰქონდა ამ მხარეს ქართული სახელმწიფოსათვის, რადგან ქართლში ისევე, როგორც სასანურ ერანში და სხვაგანაც უფლისწულებს სამართავად, როგორც წესი, უადრესად მნიშვნელოვან და საპასუხისმგებლო პროვინციებს აძლეოდნენ, სადაც მათ უნდა შეეძინათ მეფისათვის აუცი-

ლებლად საჭირო გამოცდილება ქვეყნის გამგებლობის სფერო-
ლოვნებაში, ეხებოდა ეს შინაგან სოციალურ-ეკონომიკურ რეფორმებს
თუ საგარეო პოლიტიკურ საქმიანობას.

რით იყო ბოლოს და ბოლოს, ჰერეთი, და, კერძოდ, კამ-
ბენჯოვანი ასე მნიშვნელოვანი ქართლის სახელმწიფოსთვის?

ისეთი ჰავისა და რელიეფის მქონე ქვეყნისათვის, როგორც აღმოსავლეთი საქართველოა, ცხადია, განსაკუთრუ-
ბით ისტორიულ ხანაში, დიდი მეურნეობრივი მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა მესაქონლეობას და, კერძოდ, მეცხვარეობას. ასეთი ვითარება, მაინცდამაინც, დამახასიათებელი იყო სწორედ კახეთისათვის. ეს სრულიად უდავოა საამისო არქეოლოგიური, ეთნოგრაფიული და ისტორიული წყაროების მონაცემებით. ცხადია, ამ გარემოებას უნდა გამოეწვია გარკვეული პოლიტიკური კურსი ქართლის სამეფოს მესვეურებისა, რომელსაც ისინი ატარებდნენ კავკასიონის მთიანეთის მოსახლეობის მიმართ. ის ინტენსიური ურთიერთობა, რომელიც ქართული სამეფოს გარიჟრაჟზე იწვევდა, ქართლის მეფეებისა მთიანეთის მიმართ მხოლოდ ამ რეგიონის სტრატეგიული მნიშვნელობით (იმპერკავკასიაში გარდამავალი გზების კონტროლი, მთიანეთის მოსახლეობის გამოყენება სამხედრო თვალსაზრისით და ა.შ.) კი არ განისაზღვრებოდა, არამედ მთის დიდი სამეურნეო პოტენციალითაც. ამ მიზნებს ემსახურებოდა “ქართლის ცხოვრებაში” ხშირად დამოწმებული ფაქტები, ქართლის სამეფო სახლის წევრების ქორწინებისა იმპერკავკასიის არისტოკრატიათთან. ამასვე ემსახურებოდა, საბოლოო ჯამში, მირიანის მიერ ქრისტიანობის გავრცელება ქართლ-კახეთის მთიანეთში და სხვ.

ცხადია, ეს დიდი პროცესი ცალმხრივად ან მხოლოდ კეთილგანწყობილებით არ მიმდინარეობდა. თვით მთიელთა ბარში ექსპანსიისა და ბრძოლის ფაქტებიც კარგადაა ცნობილი ჩვენი წყაროებიდან. მაგრამ, საბოლოო ანგარიშით, კავკასიის მთისა და ბარის მოსახლეობის ინტენსიური კონ-

ტაქტიკები ურთიერთგაპირობებულნი იყო. ობიექტური სამეურნეო, დემოგრაფიული და, ბოლოს და ბოლოს, ფიზიკური გეოგრაფიული რეალობა გარდუვალს ხდიდა საზოგადოებრივი განვითარების შედეგად მათ დაახლოებას და ერთ სამეურნეო-სოციალურ კომპლექსად ჩამოყალიბებას: მთა, გარკვეული ფიზიკურ-გეოგრაფიული ვითარებისა და სამეურნეო პოტენციალის გამო, მოსახლეობის მხოლოდ განსაზღვრულ რაოდენობას იტევდა. ნამატი იძულებული იყო ბარში ჩამოსახლებულიყო და ასეთი ჩამოსახლება ბარის სიძლიერის პირობებში მხოლოდ მშვიდობიანი შეიძლება ყოფილიყო.

გარდა ამისა მთის მოსახლეობა, საარსებო საშუალებათა შეზღუდულობის გამო მნიშვნელოვანწილად, ზოგჯერ კი სასიცოცხლოდაც დამოკიდებული იყო ძლიერი და მდიდარი ბარის დოვლათისაგან. ტყუილად ხომ არ ამბობს ვახუშტი ბატონიშვილი ფშავ-ხევსურებზე, რომ ისინი ემორჩილებიან ბარელებს, “რამეთუ იზრდებიან მუნიდამ”. თვით იმიერკავკასიის მთიელებიც კი ქართლისა და კახეთის ბარის ეკონომიკაზე იყვნენ დამოკიდებულნი. აი რას წერს ვახუშტი ჩრდილოეთიდან კახეთის მიმდებარე დიდო-ლეკების შესახებ: “კახეთის მკრისანი (დიდონი) ჰყმობენ კახთა მეპატრონეთა და აძლევენ ხარკთა და არა ღაშქართა, რათა ვიდოდნენ სავაჭროდ კახეთს, ვინათგან ზიდვენ კახეთიდამ საზრდელსა, საშიშლოსა (ტანისამოსს) და სახმარსა თვისთა”.

ასევე კახეთის ბაზარზე იყვნენ შუასაუკუნეებში დამოკიდებულნი თუშებიც. გადაუჭარბებლად შეიძლება ითქვას, რომ თუშების ძირითადი მეურნეობის, მეცხვარეობის განვითარება სასიცოცხლოდ იყო დამოკიდებული კახეთის ბარზე, რადგან, როგორც ვახუშტი ბატონიშვილი აღნიშნავს, “კახეთის თუშნი ინახვენ ცხოვართა სიმრავლესა, ვინათგან აქუთ ზაფხულს თვისთა მათთა შინა საძოვარი, და ზამთარს ჩამოვლენ გაღმამკარსა შინა, და ამით უმეტეს მორჩილებენ კახთა”.

კახეთის ბარისა და მთის ურთიერთდამოკიდებულების
ეკონომიკური მიზეზები კარგად ჩანს იმ ფაქტიდან, რომელიც
იც ლევან კახთა მეფის (XVI ს.) შესახებ აღნიშნული აქვს
იგივე ვახუშტს: “არამედ ამას წინათა კახთა მეფეთა არღარა
მორჩილებდნენ ფშაგ-ხევსურნი და თუშნი და ამან ლევან
დაიპყრა არა ძალითა, არამედ აღუთქვა, რათა ცხოვარნი
მათნი უვნოდ მძოვარ-იყუნენ კახეთს და მისცა შეწირულობა
ლაშას ჯუარსა თიანეთს შინა და მიერთგან მისცემდენ
ლაშქარსა და ბეგარასა”. ეს ფაქტი ნათლად გვჩვენებს
კახეთის მთისა და ბარის ისტორიული ურთიერთობის გან-
მაპირობებელ ძირითად ეკონომიკურ ბერკეტს.

ამგვარად, ურთიერთობა მთასა და ბარს შორის უძველესი
დროიდანვე ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი სტრატეგიული
მიმართულება უნდა ყოფილიყო ქართველ მეფეთა შინაგანი
პოლიტიკისა. ზემოთქმულიდან ცხადია, რომ ეს ასე იყო.
მაგრამ რომ ეს სტრატეგიული სახელმწიფოებრივი ამოცანა
რეალურად განხორციელებულიყო, ამისათვის სრულიად
აუცილებელი იყო ერთი პირობა.

საქმე ის არის, რომ როგორც სპეციალისტები აღნიშნავენ,
ძველი საქართველოს აგრო-ბოტანიკური რუკის განხილვისას,
რომელიც ივ. ჯავახიშვილის მიერ არის შედგენილი, თვალში
საცემია ერთი გარემოება, კერძოდ, საზაფხულო და საზამთრო
საძოვრების ურთიერთშეუსატყვისობა: სივრცით საზაფხულო
საძოვრები რამოდენიმეჯერ აჭარბებენ ზამთრისას. თუკი ამას
დავუმატებთ, რომ ტევადობის თვალსაზრისით ანუ საქონლის
რაოდენობის გამოკვების მიხედვით საზაფხულო საძოვრები
ორჯერ აღემატება საზამთრო საძოვრის შესაბამის ფართობს,
შეუსაბამობა მათ შორის გამოსაკვები პირუტყვის სულა-
დობის თვალსაზრისით კიდევ უფრო აშკარა გახდება. ეს
გარემოება კი იმაზე მიუთითებს, რომ ასეთ ვითარებაში
მესაქონლეობის და, კერძოდ, მეცხვარეობის განვითარება
ქართლის სამეფოში შეზღუდული უნდა ყოფილიყო.

ჩვენ ვიცით, რომ საზამთრო საძოვრების დიდი უმეტესობა სწორედ ჰერეთის მხარეში იყო, კერძოდ კი გარეჯის უდაბნოების ტერიტორიაზე და კამბეჩოვანში. ჩვენ ვიცით აგრეთვე, რომ უძველესი დროიდან და მთელი ადრეფეოდალური პერიოდის მანძილზე კამბეჩოვანში იკვეთებოდა ერთდროულად სამი ამიერკავკასიური სახელმწიფოს ინტერესები და ამის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი საფუძველი სწორედ აქ მდებარე საზამთრო საძოვრები უნდა ყოფილიყო. ასეთ პირობებში, რამდენადაც მესაქონლეობის, კერძოდ, მეცხვარეობის განვითარებას სასიცოცხლო მნიშვნელობა ჰქონდა აღმოსავლეთი საქართველოს მთიელთათვის და ამდენადვე ქართლის სახელმწიფოს ეკონომიკისთვისაც, სრულიად აუცილებელი იყო მისი ზამთრის საძოვრებით უზრუნველყოფა და უკანასკნელთა მკვიდრად დაუფლება. ეს კი ნიშნავდა კამბეჩოვანის მთელ ტერიტორიაზე ქართლის მეფეთა იურისდიქციის გავრცელებას. სწორედ ეს განახორციელა ვახტანგ გორგასალმა.

ქართლის მეფეთა ამ აღმოსავლურ პოლიტიკას, როგორც ვიცით, ეკონომიკური ფაქტორების გარდა აპირობებდა დემოგრაფიული პროცესებიც, რომელიც გამოიხატებოდა, ჩვენთვის უკვე ცნობილი მიზეზის გამო, ქართული მოსახლეობის, კერძოდ, აღმოსავლელ – ქართველ მთიელთა მიგრაციით კამბეჩოვანში. ეს პროცესი, როგორც აღვნიშნეთ, უძველესი დროიდანვე ვითარდებოდა და გრძელდებოდა მთელი შუასაუკუნეების განმავლობაში. უკანასკნელ ძლიერ ტალღას მთიელთა აქ ჩამოსახლებისას ადგილი ჰქონდა ჩვენი საუკუნის დასაწყისში, როდესაც ფშავლები ჩამოვიდნენ შირაქის ველზე.

კამბეჩოვანის დიდი მნიშვნელობა ქართლის სახელმწიფოსათვის მხოლოდ ზამთრის საძოვრებით არ იყო გაპირობებული. აქ ინტენსიური მიწათმოქმედებაც, როგორც ვიცით, საკმაოდ განვითარებული იყო და არა მხოლოდ მის ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილში. ამის მოწმობაა უძველესი ხანისათვის ე.წ. “აღაზან-იალოილუ თაფას” არქეოლოგიური

კულტურისათვის ანუ, როგორც ფიქრობენ, იგივე “პერუდი კულტურისათვის” დამახასიათებელი საღვინე ჭურჭლის აღმოჩენა ალაზნის ველზე, დღევანდელი ქიზიყის ტერიტორიაზე. ამაზევე მიუთითებს ყოდოთოს ხევის (ძველ ანაგასთან) ფეოდალური ხანის (IX-XII სს.) ნამოსახლარიდან მოპოვებული რკინის სასხლავი დანის ფრაგმენტი. ყველაფერი ეს კამბეჩოვანში მევენახეობა-მეღვინეობის განვითარებაზე მიგვითითებს. ასევე იყო უფრო გვიანაც. ასე მაგალითად, ვახუშტი როდესაც აქ დასახლებულ თურქმან მომთაბარეებზე წერს, აღნიშნავს, რომ “სთესდნენ ესენი ყოველსავე”. მაშასადამე ეს “თათრის ელები” მიწათმოქმედებასაც მისდევდნენ. გარდა ამისა აღსანიშნავია ისიც, რომ კამბეჩოვანის ტერიტორიაზე საირიგაციო არხების ნაშთებია მიკვლეული და ინტენსიური ისტორიულ-გეოგრაფიული დაზვერვები უეჭველად კიდევ უფრო მეტს გამოავლენს. ამასთან დაკავშირებით ფრიად საინტერესოა ვახუშტის ცნობა, რომ “ჰერეთის ქვეყანასა აკეთებენ ყოველგან აბრეშუმს... გარნა იორის პირსაცა ზედა მრავალსა სთესვენ ბრინჯ-ბამბასა” – ცხადია, აქ კამბეჩოვანის ტერიტორიაც იგულისხმება.

ფრიად დიდი მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა იმასაც, რომ ძველად აქ განვითარებული ყოფილა როგორც კერამიკული, ასევე მინის წარმოებაც, რაც დასტურდება ყოდოთოს ზემოხსენებულ ნამოსახლარზე დამოწმებული კერამიკული ნახევარფაბრიკატებით და მინის დეფორმირებული სამაჯურით (წარმოების წუნი).

კამბეჩოვანის ტერიტორიაზე, როგორც ვიცით, ძველთაგანვე გადიოდა გზები, რომელნიც არა მხოლოდ სავაჭრო, არამედ სამხედრო თვალსაზრისითაც ფრიად მნიშვნელოვანი იყო. ამ გზებით, რომლებიც ერთმანეთს უკავშირებდა ქართლს (ივერიას), აღვანეთს და სომხეთს არა მხოლოდ ადგილობრივნი, არამედ რომაელი ვაჭრებიც და ლეგიონებიც დადიოდნენ. უძველეს ხანაშივე ამ კომუნიკაციების ერთ-ერთ

მონაკვეთს “ქალაქსა კამბეჩოანზე” (=ხორნაბუჯი) და გარეუბნის/უდაბნოზე უნდა გაევიღო, თუკი რავენის ანონიმის მიერ დასახელებულ პუნქტთაგან “კამია” კამბისა||კამბეჩოვანად, ხოლო “გარეა” გარეჯად უნდა აღდგეს, როგორც ეს ზოგიერთ მეცნიერს არც თუ უსაფუძვლოდ ჰგონია. ეს სავაჭრო მაგისტრალები აპირობებდა მნიშვნელოვანწილად ქართული მოსახლეობის მიგრაციასაც კამბეჩოვანისაკენ. ერთ-ერთი ასეთი გზა – “პანტიშარა” – დღესაც ფუნქციონირებს და ჰკვეთს ქიზიყის ალაზან-იორს შორის ზეგანს აღმოსავლეთიდან დასავლეთით.

ზემოთქმული უნდა მოწმობდეს, რომ კამბეჩოვანს ჰქონდა არა მხოლოდ უაღრესად დიდი ეკონომიკური, არამედ სამხედრო-სტრატეგიული მნიშვნელობაც და სწორედ ამით უნდა ყოფილიყო გაპირობებული ინტერესი და, ჩანს, დაპირისპირებაც, რომელიც შეიმჩნევა ქართლის, ალვანეთის და სომხეთის სახელმწიფოებს შორის ამ თვალსაზრისით: კამბეჩოვანის ტერიტორიაზე – ზემოხსენებული ამიერკავკასიის სახელმწიფოთა ურთიერთსასაზღვრო ზონაში – ძველთაგანვე ერთმანეთს ეხლართებოდა მათი, როგორც სავაჭრო-სამეურნეო, ისე სამხედრო-სტრატეგიული ინტერესები. ამიერკავკასიული პოლიტიკის ამ ლოკალური კვანძის გახსნა ხვედრად ვახტანგ გორგასალს ერგო, რომელმაც თავის პოლიტიკურ ნებას დაუმორჩილა “ქალაქი კამბეჩოვანისა, რომელ არს ხორნაბუჯი და ყოველი ქუეყანა მტკუარსა აღმოსავლით”. ფაქტობრივად, სწორედ ამ დროს უნდა მიეღო კამბეჩოვანს ქართლის სამეფოს “სანაპირო საერისთავოს” ანუ სასაზღვრო სამხედრო-ადმინისტრაციული ერთეულის სტატუსი, რომელიც მან, როგორც ვნახავთ, გვიანაც შეინარჩუნა.

მართლაც, VI ს-შიც, მას შემდეგ, რაც ქართლი ერანელებმა დაიპყრეს და მეფობა გააუქმეს, კამბეჩოვანი ქართლის სამეფოშია, თუმცა კი ხორნაბუჯში სპარსელი მოხელე ზის, რომელიც ზედამხედველობს ამ კუთხეს და უეჭველია, ქარ-

თლის მარზპანს ემორჩილება.

XI ს-ის ქართველი მემკვიდრე, სუმბატ დავითის ძე, ქართლში ბაგრატიონთა მოსვლის საკუთარ ვერსიას გვიჩვენებს: “შვილნი ძმანი, ძენი ამის სოლომონისნი, წარმოვიდეს ქუეყანით ფილისტიმით (პალესტინით), ტყუეობით წარმოსულნი პურიანი და მოიწივნეს ეკლესს წინაშე რაქაელ დედოფლისა და მისგან ნათელ იდეს. და დაშთეს იგინი ქუეყანათა სომხითისათა და მუნ დღეინდლად დღედმდე შვილნი მათნი მთავრობენ სომხითს.

და ოთხნი ძმანი მათნი მოვიდეს ქართლს: ხოლო ერთი მათგანი, სახელით გუარამ, განაჩინეს ერისთავად, და ესე არს ერისთავი ქართლისა და მამა ბაგრატიონთა. და ესე ქართლისა ბაგრატიონიანნი შვილის შვილნი და ნათესავნი არიან მის გუარამისნი. ხოლო ძმა მისი, სახელით საჰაკ, წარვიდა კახეთს და დაემზახა იგი ნერსეს (კახეთის ერისთავს). და სხუანი ორნი იგი ძმანი ამათნი, სახელით ასამ და ვარაზვარდ, წარვიდეს კამბეჩანს, და მოკლეს მათ სპარსთა სპასალარი და დაიპყრეს კამბეჩანი, და დასხდეს იგინი მუნ ცხოვრებად ხორნაბუჯს. და ამა ჟამამდე შვილნი მათნი მთავრობენ მას შინა”... მეორეგან იგივე ავტორი კიდევ ერთხელ ეხება, მოკლედ, ამ ეპიზოდს: “ხოლო ასამ და ვარაზვარდ წარვიდეს კამბეჩოანს, და გარდაუქციეს ერი ვეზანს, ერისთავსა ბაჰარ ჩუბინისსა, და ვეზან მოკლეს, და დაიპყრეს კამბეჩოანი”...

ამასთან დაკავშირებით მნიშვნელობას არ უნდა იყოს მოკლებული, რომ 1926 წ. ძველ ანაგაში შემთხვევით გამოვლენილი მდიდრული სამაროვანის ქვით ნაგებ ერთ-ერთ აკლდამაში სხვა ინვენტართან ერთად აღმოჩენილ იქნა სასანური კულტურის წრისადმი კუთვნილი ოქროს ბალთებიანი სარტყელი მაღალი წრის წარჩინებული მამაკაცის (ვარაუდობენ – ხორნაბუჯის ერისთავის?) გამოსახულებით, რომელიც სწორედ VI-VII საუკუნეებით თარიღდება.

ამგვარად, როგორც ვხედავთ VI ს-ში, კამბეჩოვანი ცენტრით ხორნაბუჯში ქართლის სახელმწიფოში ერთეული საერისთავოა, კახეთის გვერდით, თუმცა მისი სტატუსი შანსც, ჩანს, სხვაგვარია, რამდენადაც აქ სპარსელი მოხელე ზის. ქართველი მემატიანის ამ ცნობას უნდა ადასტურებდეს არაბი ისტორიკოსის, ბალაზურის, ცნობა, რომ ერანის შაჰმა ხოსრო ანუშირვანმა (531-579 წწ.) ააგო კამბეჩოვანის ციხე-სიმაგრე. აქ, გვგონია, სწორედ ხორნაბუჯი იგულისხმება, რომელიც შაჰს, ცხადია, არ აუგია, მაგრამ, შესაძლებელია, რაიმე მშენებლობა ჩაატარა. ასეთი ვითარება, ჩვენი აზრით, სწორედ კამბეჩოვანის სტრატეგიული მდებარეობით უნდა აიხსნებოდეს, რაზედაც ზემოთ იყო საუბარი, კერძოდ, მისი, როგორც ქართლის სახელმწიფოს სასაზღვრო ერთეულისა აღვანეთთან და სომხეთთან, სადაც თავს იყრიდა ამ ქვეყანათაგან მომავალი მაგისტრალური გზები და საიდანაც ამდენადვე ადვილი მისაწვდომი და გასაკონტროლებელი იყო ეს ქვეყნები.

VI ს-ის ბოლოს ვეზან სპარსელი ერისთავი, ბარამ ჩუბინის დიდმოხელე მოუკლავთ და კამბეჩოვანი კვლავ ქართლისთვის დაუმორჩილებიათ.

ასეთივე პოლიტიკური ვითარებაა VII ს-ის პირველ ნახევარში: კამბეჩოვანი, როგორც დამოუკიდებელი ადმინისტრაციული ერთეული ქართლის სამთავროშია. ამაზე გვარწმუნებს აღვანთა ისტორიკოსის, მოსე კალანკატუელის ჩვენება. მისი სიტყვით “ჯივანშირი, გარდმანის უფალი და აღვანთა მთავარი” სპარსელებთან საბრძოლო შეტაკების შემდეგ თავის ქვეყანაში, “სწრაფად მიბრუნდა თავისი მამეული ქვეყნის საზღვრებიდან მტკვარგაღმა კაპიჭანის მხარეში”, სადაც კიდევ ერთხელ დაამარცხა ერისთავები და “კვლავ სახელოვნებით ისვენებდა ქართლის საზღვრებზე და იქ მოვიდა მასთან დიდად პატივცემული კაცი, ატრნერსუკ, მთავარი იმ ქვეყნისა, რომელსაც სამგზისი დიდი წოდებულება ჰქონდა ბერძენთა მეფობისაგან, და თავისი ნებით უხვევდა მას ჭრილობებს

და უხაროდა მისი (ჯივანშირის) დიდი სიმხნის გამარჯვება. მაშინ დაამყარეს ერთმანეთში სამშვიდობო და ურღვევი თანხმობა. და აიყვანა (ჯივანშირმა) დასახმარებლად ქართლის ლაშქარი და სწრაფად გაეშურა უტის მხარეში". ეს ატრნერსკჳ მოსე კალანკატუელისა ქართული წყაროების აღარნასე ქართლის ერისმთავარია და, როგორც ასეთი, არის "მთავარი იმ ქვეყნისა" ანუ კამბეჩოვანისა. სწორედ ამიტომ მოდის აქ ჯივანშირის სანახავად და მტერზე გამარჯვების მისალმაცად.

ვიდრე კამბეჩოვანის შემდგომ თავგადასავალს შევეხებოდეთ აქ ერთ მნიშვნელოვან მომენტზე უნდა შევჩერდეთ.

ჩვენ უკვე აღვნიშნეთ, რომ ძველი კამბეჩოვანის ტერიტორიაზე ქართველებს, სტრაბონის მიხედვით, ურთიერთობა უხდებოდათ არა მხოლოდ აღვანელებთან, არამედ სომხებთანაც, რამდენადაც იმ დროისათვის გაძლიერებულ სომხეთის სამეფოს, როგორც ჩანს, კამბეჩოვანის სამხრეთი ნაწილიც დაუჭერია.

არავითარი "მტკვარსიმიერი სომხეთი", როგორც უკვე აღვნიშნეთ, არასოდეს არ არსებობდა. ასეთი ტერმინის შემოღება სცადა სომეხმა მეცნიერმა ა. მნაცაკანიანმა, რომელიც ამ მის მიერვე გამოგონილი ტერმინის ქვეშ გულისხმობდა "მთლიანად კამბეჩოვანის თემს და მასთან აღმოსავლეთით მომიჯნავე მიწებს". ჩვენ უკვე ვიცით, თუ როგორ უნდა გავიგოთ სტრაბონის ცნობა და ამდენად ამაზე აღარ შევჩერდებით.

სომხური გავლენის ფაქტად კამბეჩოვანის ტერიტორიაზე მოაქვთ ერთი ეპიზოდი დავით გარეჯელის "ცხორებიდან". კერძოდ, "ცხორების" ერთი რედაქციის მიხედვით გარეჯის უდაბნოთა მიდამოებში მოსულ ბერს, ადგილობრივი ხელისუფალი, "ბარბაროზი ვინმე (რომელი-იგი) აღმოსრულ-იყო ნადირობად" ანუ რომელიც ნადირობდა ამ სანახებში, გაკვირვებული ეკითხება: "ვინ ხარ შენ, კაცო, და სადადთ

მოწვეული ადგილთა ამათ შინა დამკვიდრებულ ხარ?
ხოლო წმიდაჲ იგი ეტყოდა მას სომხურითა ენითა: მე
მონა ვარ უფლისა ჩუენისა იესუ ქრისტესი... საქმე ესეა VI
საუკუნეს.

ჰაგიოგრაფის ეს ცნობა კვალიფიცირებულია, როგორც
ფაქტი, რომელიც სავსებით ნათლად მიუთითებს ადგილობ-
რივი მოსახლეობის ეროვნულ კუთვნილებაზე, ანუ ამ კვალი-
ფიკაციით VI ს-ში გარეჯის უდაბნოთა და ე.ი. კამბეჩოვანის
ტერიტორიაზე სომხური მოსახლეობაა.

“ცხოვრების” ამ ჩვენების ამგვარი ინტერპრეტაციის ავ-
ტორი იგივე ა. მნაცაკანიანია, რომელიც, რა თქმა უნდა, არ
არის სწორი, რადგან: ჯერ ერთი, გარეჯის უდაბნო, რომე-
ლიც ოდესღაც, მართლაც, შედიოდა ჰერეთში (ვიწრო მნიშ-
ვნელობით) და, შესაძლებელია, კიდევ ითვლებოდა კამბე-
ჩოვანის ფარგლებში (თუმცა, უფრო სავარაუდოა ასეთად
სუჯეთის თემი წარმოგვედგინა, რომელიც როგორც ვიცით,
კამბეჩოვანის დასავლეთით მდებარეობდა მდ. იორის შუა
ღინებაზე), VI ს-ში ივერიის ტერიტორიად ითვლებოდა. ეს
ჩანს იქიდანაც, რომ დავით გარეჯელის “ცხოვრების” მეორე
რედაქციის მიხედვით ზემოხსენებული ხელისუფალი, რომე-
ლიც დავითთან სომხურად საუბრობს იყო “ერისმთავარი
იგი რუსთავისა”, ხოლო რუსთავი კი დღიდან მისი დაარსე-
ბისა იყო აღმოსავლურ-ქართული ქალაქი და კუხეთის ცენტრს
წარმოადგენდა. რადგან რუსთავის ერისმთავარი გარეჯის
უდაბნოთა მიდამოებში ნადირობს, აქედან ცხადია, რომ ეს
ტერიტორია რუსთავის საგამგეოში შედის.

ამგვარად, ჰაგიოგრაფის ჩვენება და მისი ა. მნაცაკანიანი-
სეული ინტერპრეტაცია ეხება არა კამბეჩოვანს, არამედ კუ-
ხეთს.

მთავარი მაინც ეს არ არის. მთავარია ის, რომ არაკო-
რექტულია თვით ა. მნაცაკანიანის ინტერპრეტაცია: მას
წყაროს ცნობიდან გამოაქვს ის ინფორმაცია, რომელსაც ეს

წყარო, ფაქტობრივად, არ შეიცავს. რა თქმა უნდა, გაცილებით უფრო მართალი იყო მ. ბროსე, როდესაც ჰაგიოგრაფიის ამ ჩვენებაზე დაყრდნობით თვლიდა, რომ დავით გარეჯელი კუხეთში სომეხ სენიორს შეხვდა. მართლაც, წყარო გვეუბნება, რომ “რუსთავის ერისმთავარი” საუბრობს სომხურ ენაზე, და ე.ი. შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ იგი სომეხი იყო. მაგრამ აქედან სრულიად არ გამომდინარეობს, თითქოს ადგილობრივი მოსახლეობაც სომხური იყო.

რა მოსახლეობა უნდა ყოფილიყო ამ დროს კუხეთში? თუ გავითვალისწინებთ ყველა იმ ცნობათა ერთობლიობას, რომელიც ამ მხარის ისტორიულ განვითარებას შეეხება, ეჭვი არ არის, რომ ეს მოსახლეობა ქართულია. ჩვენ გვაქვს კონკრეტული საბუთებიც საამისოდ: ჯერ ერთი, თვით სახელწოდება “რუსთავი”, რომელიც, ცხადია, ქართულია; შემდეგ – არქეოლოგიური ძიებით მოპოვებული კერამიკული ფრაგმენტები ქართული წარწერებით: ერთი თვით ქალაქ რუსთავიდან, დათარიღებული VII ს-ით; ორი – რუსთავის სანახებიდან, დათარიღებული V-VI საუკუნეებით; დაბოლოს, ქართული წარწერა ქვის სტელაზე თვით დავით-გარეჯის უდაბნოდან, ნათლისმცემლის მონასტრიდან, რომელიც ასევე VII ს-ით თარიღდება:

“ესე ჯუარი მე მართუეც ავმართე სალოცველად ჩემდა და ცოლისა და შვილთათჳს”.

ამგვარად არავითარი ეჭვი არ არის, რომ გარეჯის უდაბნოს მიდამოების მოსახლეობა უძველეს ხანაშივე ქართული იყო.

რა ვითარებაა ამ მხრივ საკუთრივ კამბეჩოვანში?

ძველი ვითარება ჩვენთვის უკვე ცნობილია და ძვ. წელთაღრიცხვის ბოლო საუკუნეებიდან მაინც აქ ქართული მოსახლეობის არსებობა უეჭველია. მირიანის და წმინდანინოს მოღვაწეობაც, მაინცდამაინც, ბოღბესთან დაკავშირებით, რაზედაც აგრეთვე ზემოთ იყო საუბარი, ამაზე ეჭვს არ

ტოვებს IV ს-თვის და ამის მატერიალური მოწმობაა, არა მხოლოდ ბოდბის IV ს-ის სამლოცველო, არამედ ხერსის V-VI საუკუნეების ბაზილიკაც.

VII საუკუნისათვის გვაქვს ზემოთ ერთხელ უკვე მოტანილი ცნობა არსენი საფარელისა, რომლის მიხედვით სომხეთის “ქუწყანით განკდილი” იოანე ბერი “წარვიდა ოტებული კაკასიის მთასა და მუნით უკ-მოიქცა მსწრაფლ, რამეთუ არა შეიწყნარეს იგი მთეულთა მათ კაცთა, რამეთუ იყვნეს ივინი კერპთმსახურ და გარდამოვიდა კამბეჩანს და დაემკვდრა ჳევსა შინა მცირესა, რომელსა პრქვიან ჳევი სომხითისა და მრავალნი დაიმოწაფნა არა თუ მას შინა ოდენ, არამედ ამიერ მტკურისა, არარატს, გარდმანს, ძორფორს და სომხითს”. რამდენადაც არმენიას ძველი ქართველები “სომხითს” უწოდებენ ამდენად ა. მნაცაკანიანი ასკენის, რომ VII ს-ში კამბეჩანი დასახლებული იყო სომხებით და მის ერთ-ერთ ხევს ასევე უწოდებოდა “ჰაიოც ძორ” – “სომეხთა ხევი”.

როგორ არის საქმე სინამდვილეში?

ჯერ ერთი, წყაროში დასახელებულია არა “სომეხთა ხევი”, არამედ “ხევი სომხითისად”

შემდეგ, “სომხითი”, როგორც ცნობილია, ძველ ქართულ წყაროებში იხმარება, როგორც სომხეთის (არმენიის) მნიშვნელობით, ასევე ქვემო ქართლის მნიშვნელობითაც. საამისოდ არსებობდა საფუძველი მას შემდეგ, რაც IX ს-ის ბოლოს ანისის მფლობელმა აშოტ ბარეჰაშტმა ივერიისაგან დაიპყრო ეს ტერიტორია და ამიტომ “სომეხთა და ქართველთა ერისთავთ-ერისთავიც” გახდა.

არსენი საფარელი თავის თხზულებაში ამ ტერმინს რამოდენიმეჯერ სწორედ “ქვემო ქართლის” მნიშვნელობით ხმარობს (ასეა, კერძოდ, ზემომოტანილ ამონაწერშიც!) და მისი “ჳევი სომხითისა” სწორედ ქვემო ქართლისადმი კუთვნილებას გამოხატავს და არა “არმენიის ხევს”.

მაგრამ სწორედ ისე რომ გავიგოთ ქართული წყაროს

ცნობა, როგორც ეს ა. მნაცაკანიანს სურს, ვითომ აქ “სომხეთა ხევზეა” საუბარი ანუ ერთ ხევზე, რომელშიც სომხები ცხოვრობდნენ, მაშინ სწორედ ასეთი ინტერპრეტაცია გამოდგება მისი დასკვნის უპირობოდ უარსაყოფად. სავსებით ცხადი უნდა იყოს, და ეს ეთნო-ტოპონიმიკის წარმოქმნის კანონზომიერებას წარმოადგენს, ისეთი ტოპონიმი, როგორიცაა “სომხეთის ხევი” ან “სომხური ხევი” არ შეიძლება წარმოიქმნას სომხურ გარემოში. პირუკუ ასეთი ტიპის ადგილის სახელები შეიძლებოდა აღმოცენებულიყო მხოლოდ სომხეთისათვის უცხო გარემოში: როგორც წესი დასახლებულ პუნქტებს, სოფლებს ტომობრივი კუთვნილების მიხედვით სახელწოდებანი ეძლევათ მხოლოდ მაშინ, როდესაც ისინი გარემოცულნი არიან უცხო ეთნიკური გარემოთი ანდა იმ შემთხვევაში, თუ ისინი მდებარეობენ ორი სხვადასხვა ეთნოსის ურთიერთსასაზღვრო ზონაში.

ამგვარად, ეთნო-ტოპონიმიკის წარმოქმნის კანონზომიერებიდან გამომდინარე სრულიად გამორიცხულია VII ს-ის კამბეჩოვანში ერთიანად სომხური მოსახლეობის არსებობა და უკეთეს შემთხვევაში სომხები შეიძლება აქ ყოფილიყვნენ ცალკეული იზოლირებული დასახლებების სახით არასომხურ ეთნიკურ გარემოცვაში. მართლაც, არსენი საფარელის ცნობით ეს “ხევი სომხითისა” ხომ “ხევსა მცირესა” წარმოადგენდა!

ამ თვალსაზრისით ფრიად საინტერესო ჩანს, მართალია, ცოტა უფრო გვიანდელი, მაგრამ მაინც ნიშანდობლივი ვითარება: გარეჯის ტერიტორიაზე, მდ. ივრის მარჯვენა სანაპიროზე, ადგილ მაღაზანაში, კლდეში გამოკვეთილია სამონასტრო კომპლექსი, რომელსაც “საბერეები” ეწოდება. აქ ფიქსირებულია VIII-IX საუკუნეების გუმბათოვანი ეკლესიები, IX-X საუკუნეების ფრესკული მოხატულობით და წარწერებით. წარწერები ქართულია, მხოლოდ ერთ ეკლესიაშია წმინდანთა ფრესკებზე მიწერილი რამოდენიმე სომხური წარწერა,

რაც მოწმობს რომ ამ პერიოდში მაღაზიანას ქართულ მონასტერში თავშეფარებულნი იყვნენ სომეხი-დიოფიზიტებიც. გარდა მაღაზიანას ქართული წარწერებისა, საკუთრივ კამბეჩოვანიდან, კერძოდ, ხირსის სამონასტრო კომპლექსიდან, გვაქვს კიდევ ერთი ქართული წარწერა სამშენებლო ხასიათისა, რომელიც თარიღდება 886 წლით, საკმაოდ დაზიანებულია, მაგრამ შექმნილია ვიდაცის "ერისთობასა". მეორე წარწერა, X საუკუნისა, ბოდბისხევის ეკლესიიდანაა. განსაკუთრებით საინტერესოა მდ. მდ. ალაზნისა და იორის შეერთების ადგილზე, კამბეჩოვანის ამ ყველაზე სამხრეთ-აღმოსავლეთ კიდეზე განლაგებულ ძველ ნაქალაქარზე, რომელიც ქართული წყაროების ხორანთა უნდა იყოს, ანაკრეფ კერამიკულ მასალაში დადასტურებული დოქის ყურის ფრაგმენტი, რომელზეც ამოჭრილი იყო ქართული ასო.

ჩვენი საკითხისათვის საინტერესოა ისიც, რომ კამბეჩოვანის ტერიტორიაზე VIII-IX საუკუნეებში აგებულ იქნა ხირსის და ოზაანის ქართული გუმბათოვანი ტაძრები.

ეხლა შეგვიძლია კიდევ ერთხელ ვიკითხოთ: რა მოსახლეობა ცხოვრობს აღნიშნულ საუკუნეებში, ე.ი IV-X საუკუნეებში, კამბეჩოვანში? თუ გავითვალისწინებთ ყოველივე ზემოთქმულს - პოლიტიკური, კულტურული და ეთნიკური პროცესების განვითარებას, ამ კუთხის ძველ არქიტექტურას და ეპიგრაფიკას, უნდა დავასკვნათ, რომ ამ საუკუნეებში კამბეჩოვანის ძირითადი მოსახლეობა, რა თქმა უნდა ქართული იყო და საამისო მყარი საფუძველი უკვე ანტიკურ ხანაში იყო შექმნილი. კამბეჩოვანის ქართულ მოსახლეობაში ცალკეული, იზოლირებული კუნძულების სახით ჯერ კიდევ დასტურდება სომხური მოსახლეობის არსებობა. შესაძლებელია ასევე ალაგ-ალაგ არსებობდა ალვანური მოსახლეობის ნაშთებიც.

ის გარემოება, რომ V ს-ის მეორე ნახევრისთვის კამბეჩოვანი ქართლთან ერთად ფაქტობრივად, ერთ ეთნო-კულ-

ტურულ კომპლექსს ქმნიდა, რაც, არსებითად, იმის საფუძველი გახდა, რომ ვახტანგ გორგასალს იგი უშუალოდ შემოეერთებინა ქართლის სამეფოსათვის და იგი საუკუნისწულოდ თავისი მემკვიდრისათვის გადაეცა, როგორც კამბეჩოვანის ისტორიაში, ისე საერთოდ ქართლ-ჰერეთის ურთიერთობის მრავალსაუკუნოვანი ისტორიის თვალსაზრისით ეტაპური მნიშვნელობის მოვლენაა, რომელმაც საბოლოოდ განსაზღვრა ამ თემის შემდგომი ისტორია, როგორც საქართველოს განუყოფელი ნაწილისა. მისი საბოლოო დაუფლებით თავის მრავალსაუკუნოვან ჭიდილში ამიერკავკასიის სამსახელმწიფოს – ქართლის, ალვანეთის და სომხეთის სამეფოთა შორის, რომელიც თავის მხრივ გაპირობებული იყო კამბეჩოვანის სტრატეგიული მნიშვნელობით, ეკონომიკური პოტენციალით და, პირველ რიგში, მისი ფიზიკური მდებარეობით ამ სამი სახელმწიფოს ურთიერთშეხების ზონაში, გამარჯვებული საბოლოოდ ქართლის სამეფო გამოვიდა: კამბეჩოვანი ქართული სამყაროს ორგანული ნაწილი გახდა, არა მხოლოდ მის ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილში, როგორც ეს უკვე ძველი წელთაღრიცხვის ბოლო საუკუნისათვის მაინც ფაქტია, არამედ მთელი მისი ტერიტორიის თვალსაზრისით.

მაგრამ ეს სრულიად არ ნიშნავს იმას, რომ ამიერკავკასიის დანარჩენ ორ სახელმწიფოს, ალვანეთს და სომხეთს საბოლოოდ ხელი აეღოთ საკუთარი პრეტენზიებისაგან და თუ სომხეთი ამის განადგებას კულტურულ-საეკლესიო გავლენის გავრცელების საშუალებით ცდილობდა, ალვანეთის ხელისუფალნი პოლიტიკური თვალსაზრისითაც არ აკლებდნენ მცდელობას კამბეჩოვანი კვლავ თავისი გავლენის ქვეშ მოექციათ.

ამ პროცესების შეფასებისას ისიც არის გასათვალისწინებელი, რომ მას შემდეგ, რაც ქართლისა და სომხეთის სახელმწიფოებს შორის 607 წელს საეკლესიო განხეთქილება მოხდა, ქართლმა ქრისტიანობის დიოფიზიტური მრწამსი

ანუ მართლმადიდებლური კულტი აღიარა, ამით კიდევ ერთხელ დაადასტურა თავისი კულტურული ორიენტაციის დასაფიქსირებელი მიმართულება (ბიზანტიისკენ) და ამდენად დაუპირისპირდა სომხურ მონოფიზიტურ პროირანულ მრწამსს, ბრძოლა ჰერეთისა და, კერძოდ, კამბეჩოვანის კულტურული დაუფლებისთვის კიდევ უფრო გართულდა, რადგან თვით აღვანეთმაც საბოლოოდ მონოფიზიტურ მრწამსს დაუჭირა მხარი და ამით, ფაქტობრივად, სომხური ძლიერი კულტურის გავლენის ქვეშ მოექცა. ასე რომ როდესაც აღვანეთის სახელმწიფო ცდილობს ივერიის აღმოსავლეთ პროვინციებზე თავისი პოლიტიკური გავლენის გავრცელებას, ეს იმავედროულად სომხური საეკლესიო-კულტურული ექსპანსიის მოწმობაცაა.

საბოლოოდ ისე მოხდა, რომ აღვანეთის მტკვრისსამხრეთი პროვინციები, სადაც სომხური გავლენა, როგორც ვიცით, უკვე ძველი წელთაღრიცხვის ბოლო საუკუნეებში საკმაოდ ძლიერი იყო, გასომხდა, ხოლო აღვანეთ-ივერიის ლიმიტოფული მხარე – ჰერეთი კამბეჩოვანიანად, სადაც ქართულ მოსახლეობასთან ერთად აღვანელებიც ცხოვრობდნენ – ქართლის სახელმწიფოს ძლიერი ეთნიკური და კულტურული გავლენის შედეგად ქართულ სამყაროს შეერწყა, ქართულ ეთნო-კულტურულ ერთეულად იქცა. საკუთრივ აღვანურმა სახელმწიფომ და კულტურამ თავი იმით “გადაირჩინა”, ძლიერი სამხრეთელი და დასავლეთელი მეზობლების კულტურული გავლენისაგან, რომ არაბთა შემოსევების შედეგად ისლამი მიიღო, რამაც, საბოლოო ჯამში, მისი მოსახლეობის გათურქმანება-გააზერბაიჯანელება გამოიწვია, მაგრამ ყველაფერი ეს გაცილებით გვიან მოხდა...

ჩვენთვის ამჟამად საინტერესო ხანაში კი, VII ს-ის 50-იან წლებში როდესაც არაბები ამიერკავკასიის ქვეყნებში, ერანის დამორჩილების შემდეგ, თავისი პოლიტიკური ძალაუფლების დამყარებას ახერხებენ, წყაროთა ჩვენებების მიხედვით კამბეჩოვანი აღვანეთის სახელმწიფოებრივ გაერთიანებაში

შედის.

არაბი ისტორიკოსი, ჩვენთვის უკვე ცნობილი ბალახური (IX ს.) მოგვითხრობს, რომ ამიერკავკასიის ჯერ კიდევ დასაპყრობი ქვეყნებიდან ჯურზანი (ქართლი) წილად ხვდა შაბიბ იბნ-მასლამას, არაბთა მხედართმთავარს, ხოლო არანი (ალვანეთი) – სალმან იბნ-რაბიას.

შაბიბმა ქართლის ერისმთავართან ზავის დადებისა და თბილისის, ქვემო ქართლის და შიდაქართლის დაჭერის შემდეგ დაიმორჩილა ჯურზანის დანარჩენი ქვეყნები: ხუნანი, ქასალი, გარდაბანი, თრიალეთი, კახეთი, კუხეთი, ბაზალეთი, ქსნის ხევი, კასპი, სამცხე, ჯავახეთი, არტაანი, შავშეთი, კლარჯეთი, დარიალანი წანარებიტურთ და დიდოელები.

რაც შეეხება სალმან იბნ-რაბიას, როდესაც იგი არანის დასაპყრობად წავიდა, პირველად მან დაიჭირა ქალაქი ბაილაქანი (მტკვრისა და არაქსის შესართავთან) და მისცა მას დაცვის სიგელი. შემდეგ იგი მიდის ჩრდილო-დასავლეთით მტკვრის მარჯვენა ნაპირის აყოლებით და იპყრობს ქ. ბარდავს მისი მახლობელი სოფლებით. შემდეგ იჭერს ძველ ალვანურ პროვინციებს მტკვრის მარჯვენა სანაპიროზე: შაკაშენს, მეწვეკევანს, უტის, მეწირანს და სხვა ადგილებს არანში. უკიდურესი აღმოსავლეთი პუნქტი არანისა მტკვრის სამხრეთით, რომელსაც არაბთა მხედართმთავარი იპყრობს ძველი ქალაქი შამქორია, რომელიც დღესაც არსებობს აზერბაიჯანის რესპუბლიკაში და რომელიც VII ს-ში, უფრო ადრეც და უფრო გვიანაც სასახდვრო ქალაქი იყო ივერიასა და ალვანეთს (უფრო გვიან: საქართველოსა და არანს) შორის. აქედან სალმანი უკან ბრუნდება მტკვარ-არაქსის შესართავთან, აქ გადადის მტკვრის ჩრდილოეთით, იპყრობს ალვანეთის (არანის) დედაქალაქს, ყაბალას და “ზავს დებს შაქანისა და კამიბერანის მფლობელებთან ხარკის გადახდის პირობით”.

თუმცა არაბი ისტორიკოსი ბალახური IX საუკუნეში ცხოვრობდა, მაგრამ ცნობილია, რომ იგი სწორედ VII ს-ის

შუახანების ოფიციალური დოკუმენტური წყაროებით სარგებლობდა და ამდენად მის მიერ გადმოცემული სურათი ამიერკავკასიის ისტორიულ-გეოგრაფიული სიტუაციისა შეესატყვისება სწორედ არაბთა პირველი შემოსევის წლებს. ამდენად ამ ცნობათა რეალურობაზე ეჭვის მიტანა არ შეიძლება, რაც თვით მათი დეტალური ინფორმაციითაც დასტურდება.

როგორც ვხედავთ, ჯურზანში ანუ ქართლის საერისმთავროში ჩამოთვლილ თემთა შორის “კამბეჩოვანი” არ ჩანს. რაც შეეხება ალვანეთის თემებს, აქ მტკვრის ჩრდილოეთ მხარეში ყაბალასა და შაქის (შაქან) გვერდით “კამბეჩოვანია” დასახელებული, რომელიც, როგორც ამას სამართლიანად ფიქრობენ, უნდა იყოს შერყვნილად გადმოცემული “კამბეჩანი” || “კამბეჩოვანი”. არაბული დამწერლობის ნიადაგზე ეს შეცდომა ადვილი ასახსნელია.

ამგვარად, ბალახურის ჩვენების მიხედვით VII ს-ის შუახანებში კამბეჩოვანი კვლავ არანის ანუ ალვანეთის სახელმწიფოს ფარგლებში შედის და, მაშასადამე, პოლიტიკურად გამოთიშულია ქართლიდან. მართლაც, კამბეჩოვანი და შაქიც ალვანეთში რომ შედის, ეს კონტექსტიდანაცა ჩანს, ჯურზანის (ქართლის) დაპყრობის ანალოგიით: ჰაბიბ იბნ-მასლამა იჭერს თბილისს, ქართლის დედაქალაქს და ზავს ქართლის დებს სხვა თემებთან. სალმან იბნ-რაბია კი იჭერს ყაბალას – ალვანეთის ძველ დედაქალაქს და ზავს დებს ალვანეთის დანარჩენ თემებთან.

ასეთი ვითარება გრძელდება, როგორც ჩანს, მთელი VII ს-ის მეორე ნახევრის განმავლობაში და VIII ს-ის დასაწყისშიც, როგორც ეს ერთი ავთენტიკური წყაროს მიხედვითაა სავარაუდო.

კერძოდ, შემონახულია დოკუმენტი, რომელიც დაცული აქვს X საუკუნის ალვანთა ისტორიკოსს და რომელიც შედგენილი ყოფილა ხალიფა აბდ-ალ-მალიქის (685-705 წწ.) დროს, უფრო ზუსტად კი 699-705 წლებში, როდესაც ალვანეთში

მთავრობდა შერო. ეს დოკუმენტია, როგორც მას თვით ისტორიკოსი უწოდებს “ნუსხა ალვანეთის ნახარართა სახელეებისა რიგის მიხედვით, რომელიც ამირ-მუმნ-ალ-მალიქის საჭურისმა წაიღო და სამეფო დივანში დადო”. აქ ჩამოთვლილნი არიან ალვანეთის მთავარსა და სპასპეტს გარდა სხვადასხვა მხარის, თემის ერისთავები (ნახარარები) და მათ შორის “ვაჰან ვარაზ-იოჰანიანი მადიანელთა ტომიდან, იაკობიტური რწმენისა, რომლებიც მოვიდნენ და დაესახლნენ კამბიჭანში”.

როგორც ვხედავთ, ამ დოკუმენტში, რომლის სანდოობაზე თითქოს ეჭვის მიტანა ძნელია, მიუხედავად იმისა, რომ იგი გვიანდელ ავტორთან არის შემონახული, კამბეჩოვანი ალვანეთის მხარედ იგულისხმება, თანაც ივარაუდება, რომ მადიანელთა გუარის წარმომადგენლები დიდი ხანია, რაც აქ დასახლებულან. შესაძლებელია ალვანელი ისტორიკოსის ეს ცნობა უკავშირდებოდეს სუმბატ დავითის ძის ჩვენებას იმის თაობაზე, რომ VI ს-ის ბოლოსთვის “ფილისტიმით” მოსულ ოთხ ძმათაგან ორნი “სახელით ასამ და ვარაზვარდ, წარვიდეს კამბეჩანს... დაიპყრეს კამბეჩანი... და ამა უამამდე შვილნი მათნი მთავრობენ მას შინა”. რა თქმა უნდა, ამ ორი ცნობის შეთანხმება საკმაოდ ხელოვნური ჩანს, მაგრამ არ არის გამორიცხული ისინი ერთი და იგივე ამბის გამოძახილს წარმოადგენდეს.

მაგრამ ეს არც არის ჩვენთვის მთავარი. ამ ცნობიდან საინტერესოა ის, რომ VIII ს-ის დასაწყისში კამბეჩოვანი კვლავ ალვანეთის სახელმწიფოში ითვლება.

ის გარემოება, რომ მთელი VII ს-ის მეორე ნახევრის განმავლობაში, ვიდრე VIII ს-ის დასაწყისის ჩათვლით, კამბეჩოვანის თემი ალვანეთს მიეკუთვნებოდა პოლიტიკური თვალსაზრისით, ცხადია, იმასაც უნდა გვაფიქრებინებდეს, რომ ამ პერიოდში აქ ალვანური, ფაქტობრივად კი უკვე სომხური საეკლესიო და კულტურული გავლენა უნდა გავრცელებულიყო წარჩინებულთა შორის, რისი მოწმობაცაა ის,

რომ კამბეჩოვანის ერისთავი ვაჰან ვარაზ-იოჰანიანი იაკობიტუ-
რი რწმენისა ყოფილა. ამ ვითარებას გარკვეული მნიშვნელობა
ჰქონდა მხარის შემდგომი ისტორიისათვის.

ვითარება სწრაფად იცვლება და ამავე VIII ს-ის 30-40-იან
წლებში კახეთ-ჰერეთში ქართლის ერისმთავრის, არჩილის
მოდგაწეობის დროს სიტუაცია სხვაგვარია. ქართველი მემ-
ტიანეს ცნობით, არჩილის ერისმთავრობის დროს სომეხი
ბაგრატუნიანები “წარმოვიდეს ტარონით შაკიხად, სამნი ძმანი,
და დაემკვიდრნეს მუნ, ბრძანებითა არჩილისათა, რამეთუ
ყოველი პირი კავკასიისა, რანით კერძი, უმკუდრო ქმნილ
იყო. ხოლო ჰერეთი და კახეთი ჭალაკთა და ტყეთაგან უკეთუ
დარჩომილ იყო, და დაემკუდრნეს სამნივე იგი ძმანი ვიდრე
გულგულამდის”. ამგვარად, როგორც ვხედავთ, არჩილი,
რომლის ხელისუფლება უკვე შაკს (შაკიხს) გადასწვდება,
ამ პროვინციას აძლევს ვასალობის პირობაზე სომხეთიდან
მოსულ ბაგრატუნიანებს. მათვე აძლევს იგი ტერიტორიას
შაკიხიდან “ვიდრე გულგულამდე”. როგორც ვიცით, სოფ.
გულგულა (თურდოს ხეობაზე) ტრადიციულად კახეთისა და
ჰერეთის საზღვრად ითვლებოდა. ამიტომ ბუნებრივია ვი-
ვარაუდოთ, რომ ანონიმის მიხედვით სომეხ ბაგრატუნიანებს
არა მარტო შაკიხი დაუმკვიდრებიათ, არამედ შიგნით კახე-
თიც (ალაზნის მარჯვენა სანაპირო), და ე.ი. ქართული ჰერე-
თიც (ვიწრო მნიშვნელობით). კერძოდ, რამდენადაც შიგნით
კახეთსა და შაკს შორის კამბეჩოვანის ვრცელი ტერიტორიაა
გადაჭიმული, ამდენად საგულისხმოა, რომ წყაროს თვალ-
საზრისით კამბეჩოვანიც მათ მფლობელობაში უნდა მოხვედ-
რილიყო. ამგვარად ძველი ისტორიულ-გეოგრაფიული ტერ-
მინოლოგიით ამ სამ მთავარს რგებია შაკიხი, კამბეჩოვანი,
ველისციხე და საკუთრივ ჰერეთიც. რამდენადაც ისინი
“დაემკუდრნეს მუნ ბრძანებითა არჩილისათა”, ცხადია, ვასა-
ლური ურთიერთობის საფუძველზე, ამდენად, ეს ტერიტო-
რიაც არჩილის სამფლობელოდ ე.ი. ქართლის საერისმთავროს

ტერიტორიად უნდა ვიგულისხმოთ.

ქართველი მემატიანის ამ ცნობას არ ეწინააღმდეგება ალვანელი ისტორიკოსის ზემომოტანილი, ავთენტიკური ჩვენება: თუ VIII ს-ის დასაწყისში კამბეჩოვანი ალვანეთისაა, ეს კიდევ არ ნიშნავს, რომ ამავე საუკუნის 30-40-იან წლებში ასეთივე ვითარებაა. სრულიად ადვილი წარმოსადგენია იმ შფოთიან პერიოდში, რომელიც ქართლს დაუდგა მაინცდამაინც VIII ს-ის 30-იანი წლებიდან (მასლამა იბნ-მერვანის, მურვან ყრუს შემოსევები), როდესაც ხალხთან ერთად ფეოდალური სახლებიც ამოძრავდნენ, მცირე ხნის განმავლობაში ამა თუ იმ ქვეყნის მფლობელი სახლი (გვარი) რამდენჯერმე შეცვლილიყო. ფეოდალური სახლების მოძრაობა საერთოდ დამახასიათებელია მთელი ფეოდალური პერიოდისათვის, ხოლო რომ ჩვენთვის საინტერესო ეპოქაში ეს უცილობელი ფაქტია, შორს რომ არ წავიდეთ ზემომოტანილი ამონაწერიც მემატიანის თხზულებიდან არჩილის კახეთ-ჰერეთში მოღვაწეობას რომ შეეხება, სრულიად საკმარისია.

არჩილის ერისმთავრობის პერიოდი, ეს არის საქართველოში სოციალურ-ეკონომიკური განვითარების ადრეფეოდალური ეპოქის დასასრული და სავსებით მომწიფებული ფეოდალური ურთიერთობის დადგინების ხანა. საზოგადოებრივი განვითარების ეს უკანასკნელი ეტაპი სოციალურ-პოლიტიკური თვალსაზრისით ხასიათდება ერთიანი ცენტრალიზებული ადრეფეოდალური სახელმწიფოს დაშლით ცალკეულ ფეოდალურ ერთეულებად, ცალკეულ სამეფო-სამთავროებად. სოციალური განვითარების ამ კანონზომიერების შესანიშნავ ილუსტრაციას გვაძლევს სწორედ საქართველოს ისტორია: VIII ს-ის მეორე ნახევარში საქართველოს ტერიტორიაზე ერთმანეთის მიყოლებით წარმოიქმნენ ცალკეული ფეოდალური სამეფო-სამთავროები.

ქართლის ადრეფეოდალურ საერისმთავროს ყველაზე ადრე გამოეყო უკიდურესი აღმოსავლური პერიფერია - ჰერე-

თის სამთავრო.

ამის მტკიცების საფუძველს გვაძლევს VIII ს-ის სომეხი ისტორიკოსის ლევონდ ვარდაპეტის ერთი ცნობა: 764 წელს ხაზართა ხაკანი არაბების მიერ დამორჩილებულ ამიერკავკასიაში აგზავნის ლაშქარს. ხაზარებმა “განაბნიეს თავისი მარბიელნი ჩრდილოეთით დიდი მდინარისა, რომელსაც კური (მტკვარი) ეწოდება, აიღეს მრავალი თემი: ჰეჯარი, ქალა, ოსტანი, მარზპანიანი, ჰაბანდი, გელავუ, შაქე, ბეხი, ხენი, კამბეჭანი, ხოდმალი – თემები აღვანთა ქვეყნისა. დაეუფლნენ აგრეთვე ბალასაკანის სანატრელ ველს, სადაც (იყო) ურიცხვი სიმრავლე ცხვრის ფარებისა და დიდძალი ნახირისა, რომელიც იავარჰყვეს. დაიპყრეს აგრეთვე ქართველთა მფლობელობის ქვეყნიდან შვიდი თემი: შუჩქი (სუჯეთი), ქუეშკაფორი (ქვეშის ხევი), ჩელთდი (ჩელეთი), წუქეთი, ველისციხე, თიანეთი და ხერკი”.

ამ ფრიად საინტერესო ცნობიდან, პირველ რიგში, საყურადღებოა ის, რომ თანამედროვე ისტორიკოსის ჩვენებით შაქი, ეხნი (ხენი) და ბეხი (ანუ ქართული წყაროების საკუთრივ ჰერეთი), აგრეთვე კამბეჩოვანი ანუ ყველა ის თემები, რომლებიც ამავე საუკუნის პირველ ნახევარში არჩილის საბრძანებელს წარმოადგენდნენ და ე.ი. ქართლის საერისმთავროში შედიოდნენ, 764 წელს აღვანეთის თემთა რიცხვში იხსენიებიან. თუ გავითვალისწინებთ იმასაც, რომ IX-X საუკუნეებში ჰერეთის სამეფო, რომელსაც არაბულ თანადროულ წყაროებში შაქის სამეფო ეწოდება, იმავე დროის სომხურ წყაროებში დამოწმებულ აღვანთა სამეფოს უდრის, მაშინ ბუნებრივი იქნება ვიფიქროთ: ლევონდის ცნობა სწორედ იმის მოწმობაა, რომ VIII ს-ის 60-იანი წლებისათვის ჰერეთის სამთავრო, როგორც დამოუკიდებელი ერთეული გამოყოფილია ქართლის საერისმთავროსაგან.

ქართლის საერისმთავროსაგან გამოყოფილი ჰერეთის სამთავრო ისეთივე ქართული ფეოდალური ერთეული იყო,

როგორც ცოტა უფრო გვიან გამოყოფილი კახეთის სამთავრო, აფხაზეთის სამეფო თუ ტაო-კლარჯეთის სამეფო.

ჰერეთის სამთავროს ძირითადი ტერიტორია მოიცავდა საკუთრივ ჰერეთს (კახეთის გაღმამხრის აღმოსავლეთი ნაწილი საინგილოთურთ), შაქს და კამბეჩოვანს. ამაზე გვარწმუნებს ქართული და სომხური წყაროების შეთანაპირება. ვახუშტი ბატონიშვილი გადმოგვცემს, რომ სომხეთიდან წამოსულმა ბაგრატუნიანებმა, რომელთა შესახებ ზემოთ ვისაუბრეთ, “დაიპყრეს შაკიხიდამ გულგულამდე და შემდგომად ჯუანშერისა (არჩილის შვილის) სიკვდილისა დაიპყრეს სრულიად ჰერეთი და იწოდეს მეფედ და დასხნეს ერისთავნი ვითარცა იწერვის: ერისთავი შტორისა, ერისთავი ხორნაბუჯისა, ერისთავი ვეჯინისა, ერისთავი მაჭისა”.

ჩვენთვის ამჟამად მნიშვნელოვანია ის, რომ კამბეჩოვანი ცენტრით ხორნაბუჯში ჰერეთის სამეფოს (IX ს-ის ბოლოდან) ერთ-ერთი საერისთავოა. მართლაც, ხორნაბუჯის ერისთავს ჩვენ უფრო გვიან, XI ს-ში ვხვდებით, მაგრამ რომ ვახუშტი სრულიად რეალურ ვითარებას გადმოგვცემს, ეს იმითაც უნდა დასტურდებოდეს, რომ ხორნაბუჯის ერისთავი, ფაქტობრივად უკვე VI ს-ში არსებობდა.

ამიერიდან კამბეჩოვანის ისტორია ჰერეთის ქართული სამეფოს ისტორიის შემადგენელი ნაწილია და ამ ფეოდალური ერთეულის საზოგადოებრივ-პოლიტიკური და კულტურული ცხოვრების საერთო კალაპოტში მიედინება.

ამ თვალსაზრისით ერთი რამაა აღსანიშნავი.

ჩვენ ვიცით, რომ ალვანეთის სამეფო უძველესი დროიდანვე განიცდიდა სომხური კულტურის ძლიერ გავლენას, რაც იმითაც გამოიხატა, რომ ალვანეთში საბოლოოდ ქრისტიანობის მონოფიზიტური მრწამსი გავრცელდა.

ქართული წყაროების მონაცემებით თითქოს არ არის საეჭვო, რომ ჰერეთის ტერიტორიაზე, მას შემდეგ, რაც 607 წ. სომხურ და ქართულ ეკლესიათა შორის მოხდა განხეთქი-

ლება, ქართული მართლმადიდებლური, დიოფიზიტური ქრისტიანული მოქმედება და ეს ასე იყო არჩილის დროსაც. VIII ს-ის პირველ ნახევარშიც, თუმცა როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, საკუთრივ კამბეჩოვანში სომხურ-აღვანური გავლენა ამ თვალსაზრისით შეიმჩნევა VII ს-ის მეორე ნახევარსა და VIII ს-ის დასაწყისში. ეს გავლენა, ალბათ, კამბეჩოვანის მმართველი წრით შემოიფარგლებოდა.

ასევე უნდა გაგრძელებულიყო მას შემდეგაც, რაც კამბეჩოვანი ჰერეთის სამეფოს შეერწყა და მისი ერთ-ერთი საერისთავო გახდა.

X ს-ის დასაწყისის სომეხი ისტორიკოსი და კათალიკოსი, ჰოვანეს დრასხანაკერტელი გადმოგვცემს, რომ ჰერეთის სამეფოს მოსახლეობა ერთმორწმუნეა სომხებისა და ე.ი. მონოფიზიტურ მრწამსს აღიარებს.

თუკი ადრე სომეხ-ქართველთა საეკლესიო განხეთქილების შემდეგ, როგორც ჩვენ ვვარაუდობდით ჰერეთის მოსახლეობა (ეგების, კამბეჩოვანის გამოკლებით, VII ს-ის მეორე ნახევრიდან) VIII ს-ის შუამდე მართლმადიდებლური მრწამსისა იყო, მაშინ როგორ მოხდა, რომ X ს-ის დასაწყისში თანამედროვის მოწმობით, იგი მონოფიზიტურია?

ამას ერთგვარ სინათლეს ჰყენს ქართველი მემატიანის ჩვენება, რომელიც X ს-ის ჰერებზე საუბრისას აღნიშნავს, რომ “ჰერეთსავე, მეფობამდე იშხანიკისსა, პირველნი ყოველნი იყუნეს მწვალებელნი; ხოლო იშხანიკ დისწული იყო გურგენ ერისთავთ-ერისთავისა, და დედამან მისმან მოაქცივნა მართლმადიდებლად, დინარ დედოფალმან”. ნ. მარი მემატიანის ამ ტექსტის ასეთ რუსულ თარგმანს გვთავაზობს: “იშხანიკის მეფობამდე ადრინდელი (მოსახლეობა მხარისა) ერეტიკოსები (ანტიქალკედონიტები) იყვნენ”. ჩვენ გვგონია, რომ აქ მოსახლეობის ანტიქალკედონიტობაზე ანუ მონოფიზიტობაზე კი არ არის მითითება, არამედ “პირველნი ყოველნი” ეხება ჰერეთის მმართველებს იშხანიკამდე. მაშასადამე, შეი-

ძლება ვივარაუდოთ, რომ ჰერეთის სამთავროს წარმოქმნის/თანავე ოფიციალურ კულტად მონოფიზიტიზმი იყო გამოცხადებული. სამწუხაროდ ჩვენ არავითარი მონაცემები არა გვაქვს იმის წარმოსადგენად, თუ რა კონკრეტულ პირობებში ხდებოდა ეს, მაგრამ შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ამ საქმეში უმნიშვნელო არ უნდა ყოფილიყო დინასტიის დამაარსებელთა კულტურული ორიენტაცია, ისინი ხომ ტარონელი ბაგრატიუნები იყვნენ და ე.ი. ბუნებრივია – მონოფიზიტები. შესაძლებელია თვით ისინი ან მათი უახლოესი შთამომავლები, ადგილობრივ ანტიქალკედონიტურ ძალებზე დაყრდნობით, და სომხური ეკლესიის დახმარებითაც, ამართლებდნენ და ასაბუთებდნენ თავიანთ უფლებას ივერიისაგან პოლიტიკური დამოუკიდებლობის შესახებ სწორედ საკუთარი მონოფიზიტური მრწამსით და ამ სეპარატიზმში შესაძლებელია ჰერეთის მმართველებს კამბეჩოვანელი იაკობიტი ერისთავებიც ხელს უწყობდნენ.

ასეა თუ ისე, ჰერეთის მმართველთა დინასტია, ჩანს სომხური იყო. ამ დინასტიის წარმომადგენელი, ჰამამ ბაგრატიუნი, რომელმაც IX ს-ის ბოლოს მეფის ტიტულიც შეიძინა, ზოგიერთი მეცნიერის აზრით, იგივე სომეხი ღვთისმეტყველი ჰამამ ბაგრატიუნი, რომელმაც სოლომონ ბრძენის იგავთა განმარტებანი შეადგინა. მისი შვილიშვილის, აგრეთვე ჰერთა მეფის, სახელი, იშხანიკი, წმინდა სომხურია. ცხადია, რომ ამ დროს ჰერეთის სამეფოში და ე.ი. კამბეჩოვანშიც სომხური გავლენა კიდევ უფრო უნდა გაძლიერებულიყო. მაგრამ, რა თქმა უნდა, ეს გარემოება არ გამორიცხავს ჰერთა სამეფო კარზე (და კამბეჩოვანშიც) ქართული ორიენტაციის ძლიერი გავლენის არსებობას.

მართლაც, ის ათასწლოვანი პროცესი ქართული სახელმწიფოს ძლიერი პოლიტიკურ გავლენისა, ქართული კულტურის ძლიერი დინებისა და ქართული ეთნიკური შედწევისა უძველესი დროიდანვე, რომელსაც ჩვენ კამბეჩოვანის მაგა-

ლითზე ვხედავთ, მთელი ჰერეთისთვის იყო დამახასიათებელი და ამდენად ქართულ სამყაროსთან ეთნო-კულტურული და პოლიტიკური შერწყმის პროცესი დიდი ხანია, რაც შექცევადი გამხდარიყო. მმართველი დინასტიის სომხურ ორიენტაციას, როგორც ცენტრში, ისე საკუთრივ კამბეჩოვანში, ამ დიდი პროცესის განვითარების შეფერხება აღარ შეეძლო. და მოხდა დიდი მნიშვნელობის ფაქტი X ს-ის 40-იანი წლების ჰერეთში, რომელიც სახელმწიფო გადატრიალების ტოლფასი იყო.

“მატიანე ქართლისად” ფრიად ლაკონიურად გადმოსცემს ამ დიდი მნიშვნელობის მოვლენას: “და ჰერეთსავე მეფობადმდე იშხანიკისსა, პირველნი ყოველნი იყვნეს მწვალებელნი; ხოლო იშხანიკ დისწული იყო გურგენ ერისთავთ-ერისთავისა, და დედამან მისმან მოაქცივნა მართლმადიდებლად, დინარ დედოფალმან”. იშხანიკ ჰერთა მეფის დედა დინარ დედოფალი “დიდი გურგენის”, სამხრეთ-დასავლეთი საქართველოს მმართველის დაჲ იყო და იგი გახდა ამ გადატრიალების ინიციატორი. არ არის გამორიცხული, რომ აქ თვით გურგენ ერისთავთ-ერისთავის ხელიც ერია. მაგრამ, რა თქმა უნდა, სრულიად მართალია ნ. მარი, როდესაც აფასებს რა ჰერთა მართლმადიდებლობაზე მოქცევის ფაქტს, აღნიშნავს, რომ “ასეთი უეცარი მოქცევა წარმოუდგენელია უიმისოდ, რომ ქვეყანაში ქალკედონიტობა ადრევე არ ყოფილიყო გავრცელებული”. ამას მოწმობს ჩვენ მიერ კამბეჩოვანის მაგალითზე დახასიათებული მთელი ის ხანგრძლივი პროცესი, რომელზეც ზემოთ ვისაუბრეთ.

ამგვარად ჰერთა მართლმადიდებლობაზე მოქცევის აქტი X ს-ის 40-იან წლებში, მომასწავებელია იმ მრავალსაუკუნოვანი პროცესის დასასრულისა, რომლის შედეგად ჰერეთი და ე.ი. კამბეჩოვანიც ეთნო-კულტურული თვალსაზრისით საბოლოოდ შეერწყა ქართულ სამყაროს. ხანგრძლივი ბრძოლა ჰერეთისათვის და ე.ი. კამბეჩოვანისთვისაც ამიერკავკასიის ქვეყნებს შორის ქართული სახელმწიფოს გამარჯვებით

დამთავრდა.

ეთნიკურ და კულტურულ შერწყმას პოლიტიკური გადართობის
თანხებაც მოჰყვა.

1008 წ. კახეთის მმართველმა დავითმა ჰერეთის ხელისუფალთა დახმარებით შეძლო ამ სამეფოს შემოერთება თავის სამთავროსთან: ასე წარმოიქმნა კახეთის სამეფო.

იმავლე ხანებში, 1008-1010 წლებში დასავლეთი და სამხრეთ-დასავლეთი საქართველოს მეფემ, ბაგრატ ბაგრატიონმა კახეთის სამეფო თავის სამფლობელოებს შემოუერთა. ამგვარად X ს-ის ბოლო მეოთხედში და XI ს-ის დასაწყისში წარმოიქმნა ერთიანი ფეოდალური მონარქია “საქართველო”. გაერთიანებული სახელმწიფოს მეფე ატარებდა ტიტულს: “მეფე აფხაზთა, ქართველთა, რანთა (ჰერთა) და კახთა”. კამბეჩოვანი საქართველოს ერთ-ერთი ცალკე ადმინისტრაციული ერთეული იყო, ცენტრით ხორნაბუჯში.

მაგრამ ბაგრატ III-ის სიკვდილის შემდეგ, გიორგი I-ის მეფობის დროს, XI ს-ის 20-იან წლებში, “დაჯდა რა ესე გიორგი მეფედ, განუდგა ამას ქუეყანა ჰერეთ-კახეთისა და ღადრობითა აზნაურთათა შეპყრობილ იქმნეს (ბაგრატის მიერ დასმული) ერისთავნი. მათ ქუეყანათ კუალადვე ეუფლნეს მათნი უფალნი, რომელთა პირველ აქუნდა იგი”.

ამ ფაქტს აღნიშნავს ვახუშტი ბაგრატიონიც, მაგრამ გადმოგვცემს ისეთ დეტალებს, რომლებიც საინტერესოა ჩვენთვის:

“შემდგომად ბაგრატ მეფის სიკუდილისა ამან კვირიკემ (დავითის ძემ) დაიპყრა კახეთი და ჰერეთიცა და იწოდა მეფედ კახთა: გარნა თუ ისხენ ერისთავნი ჰერეთს, არამედ ამან კვირიკე მეფემან უფროს განამტკიცნა და დასხნა სამი კახეთს და ოთხი ჰერეთს. და კახეთისა ერთი რუსთავს და მისცა სრულიად კუხეთი, რომელ არს ნაგები, ყარაია, ჩადივარ-სამგორი, უჯარმა, ლილო, მარტყოფი, გრდანი, ხერკი და თიანეთი, არავგის კერძო ჟინვანამდე. მეორე დასვა კვეტე-

რისა და მისცა უჯარმის ზემოთი ორთა მათათა შორის, რომელ არიან კახეთისა და კუხეთისა, ვიდრე კავკასამდე და გაღმადმდე. ესე არს ერწო-თიანეთი, ფხოველნი, ძურძუკი და ღლიღვი. მესამე პანკისისა ანუ მარილისისა და მისცა ჰერეთის საზღურის ზეითი კავკასამდე და კახეთის მთამდე თუშეთითურთ. ჰერეთს დასვა პირველი ხორნაბუჯს ანუ ხორანთას და მისცა ქისიყი და გარეთ კახეთი კუხეთის საზღურამდე, ალაზანსა და მტკუარს შიგნით და ჰერეთის მთისა. მეორე ვეჯინს და მისცა ქისიყის საზღუარს ზეითი თურდოს-ხევამდე და ალაზანსა და ჰერეთის მთის შიგნითი, რომელ არს აწ შიგნით კახეთი. მესამე მაჭისა და მისცა მაჭის წყლის ქვეით და ალაზნის აღმოსავლეთი შაკიხითურთ და ხუნზახითურთ, მეოთხე დასვა შტორისა და მისცა შტორის ხევიდან მაჭის წყლამდე ალაზნის აღმოსავლეთი დიდოეთითურთ, რომელ არს აწ გაღმა-მხარი და ამანვე შეაერთა კახეთი და ჰერეთი”.

მართალია, ვახუშტი, როგორც ვხედავთ, თავის თანადროულ გეოგრაფიულ ნომენკლატურას ხმარობს და ზოგჯერ შეცდომებსაც უშვებს (ასე მაგალითად, არ არის სწორი ხორნაბუჯისა და ხორანთას გაიგივება, რომლებიც, როგორც უკვე ვიცით ორი ხვადასხვა პუნქტია), მაგრამ მაინც, ჩანს, იგი რაღაც ძველ წყაროებს ეყრდნობა, როდესაც ცალკეულ საერისთავოს ფარგლებს აკონკრეტებს. ჩვენთვის ამჟამად საინტერესოა ხორნაბუჯის საერისთავოს ფარგლები. ვახუშტის მიხედვით ეს არის: “ქისიყი და გარეთ კახეთი კუხეთის საზღურამდე, ალაზანსა და მტკუარს შიგნით და ჰერეთის მთისა.” ის რომ ხორნაბუჯის საერისთავოში ქისიყი ანუ ძველი კამბეჩოვანი ე.ი. “ალაზანსა და მტკუარს შიგნით და ჰერეთის მთის” ანუ ცივის მთის ტერიტორია შედიოდა, ეს ჩვენთვის უკვე ცნობილია. საინტერესოა, რომ ვახუშტის მიხედვით ამ საერისთავოში “გარეთ კახეთი კუხეთის საზღურამდე” შედის. ეს ახალი რეალიაა, რომლის სინამდვილის შემოწმება, სამწუხაროდ შეუძლებელია. მაგრამ თუ მოვიგონებთ,

რომ რუსთავის საგამგეოში VI ს-ში გარეჯის უდაბნოების ტერიტორიაც შედიოდა, მაშინ საზღვარი სადღაც გარეჯის უდაბნოს აღმოსავლეთ კიდეზე უნდა გაგვეკვლო მტკვარსა და იორს შორის. გარდა ამისა, შესაძლებელია ხორნაბუჯის საერისთავოში შევიდა სუჯეთი ან უკეთ მისი აღმოსავლეთი ნაწილი ბოდბიანად და, ეგების, სწორედ ამიერიდან ე.ი. XI ს-იდან მიეთვალა ეს ტერიტორია კამბეჩოვანს. უძველეს ხანაში (IV ს.) ჩვენ ვიცით, რომ ბოდბე აღმოსავლეთი სუჯეთის მნიშვნელოვანი ცენტრი იყო, ხოლო IX-X საუკუნეებში, ისე ჩანს, თითქოს ბოდბე კუხეთში შედიოდა.

ხორნაბუჯის ერისთავი აქტიურ როლს თამაშობდა XI ს-ის საქართველოს პოლიტიკურ ცხოვრებაში. იგი როგორც კახეთის სამეფოს დიდმოხელე, კახეთის სხვა ერისთავებთან ერთად თავგამოდებით იბრძოდა ბაგრატ IV-ის გამაერთიანებელი პოლიტიკის წინააღმდეგ კახეთის მეფის სეპარატისტული ტენდენციების მხარდასაჭერად. ასე მაგალითად, 1040 წლის ახლოს, როდესაც “იბირნა აფხაზთა მეფემან კახნი: აშოტ მთავარი მარილელი, დისიჟე კვირიკე (კახთა) მეფისა და ხახვლაგურნი ჯუარის-ციხითა... და ემტერა კახთა... გაილაშქრა აფხაზთა მეფემან კახეთს, შეება და შეუჯდა მთასა ზედა მიქელ-გაბრიელთასა. და წყობასა შინა შეიპყრნა: სტეფანოზ ვარჯანის ძე, პანკისისა ერისთავი; და ვაჩე, ძე გურგენ ბერისა, ხორნაბუჯის ერისთავი; და ჯედი, დისწული გოდერძისა, შტორის ერისთავი(სა) და მაჭელისა. გარდადგა თიანეთს და დაწუა დარბაზი ბოდბოჯისა, სახლი სახელოვანი, დიდისა კვრიკე მეფისა აგებული და ესე ერისთავნი ქენებით აძლევედეს ციხეთა მათთა”.

ეს ეპიზოდი დამახასიათებელია ხორნაბუჯის ერისთავის, ვაჩე გურგენ ბერის ძის და, საერთოდ ამდროინდელ პერკახთა ერისთავების ფსიქოლოგიისა და ამდენად, პოლიტიკური ორიენტაციის გასაგებად: ბაგრატ IV საქართველოს გაერთიანებისთვის უაღრესად აქტიური მებრძოლია და ამიტომ

ცდილობს, მამამისის დროს საქართველოდან გამოყოფილი კახეთის სამეფოს შემოერთებას. ამისთვის მან “იბირნა” შეითანხმა, შეიპირა კახი მთავრები: აშოტ მარილელ მთავარი (მარილის დღევანდელი ახმეტის გარეუბანია) და ხახვი-ლაგურნი ჯუარისციხის პატრონნი (დღევანდელ ყვარელთან). მაშასადამე ეს მთავრები საქართველოს გაერთიანების და ამდენად ბაგრატ IV-ის მომხრენი არიან. ჰერ-კახთა ერისთავნი კი, მათ შორის ხორნაბუჯის ერისთავი – კახეთის მეფის მომხრენი და ბაგრატის მოწინააღმდეგენი ანუ საქართველოს გაერთიანების მოწინააღმდეგენი არიან. რატომ? იმიტომ რომ ბაგრატი, როგორც საქართველოს უდიდესი ნაწილის მფლობელი გაცილებით უფრო ძლიერია, ვიდრე კვირიკე კახთა მეფე და ბაგრატის გამარჯვება კახეთის ერისთავთა, მათ შორის ხორნაბუჯის ერისთავის უფლებათა შეზღუდვას ნიშნავდა, რაც მათ, ცხადია, ხელს არ აძლევდა. რაც შეეხება კახ მთავრებს, ისინი ერთგულებისათვის ბაგრატისგან, რათქმა უნდა, წყალობას და ე.ი. უფლებათა გაზრდას მოელოდნენ. მართალია, ბრძოლა ბაგრატმა მოიგო და კახეთის ერისთავები, მათ შორის ხორნაბუჯის ერისთავიც, დაატყვევა, რომელიც სხვებთან ერთად, თავის გადარჩენის მიზნით, “ქენებით” ანუ მუდარით უთმობდა ხორნაბუჯს საქართველოს მეფეს, მაგრამ ამ უკანასკნელმა ამჯერად ვერ გამოიყენა უპირატესობა და ზურგში პოლიტიკური გართულებების გამო, იძულებული გახდა უკან გამობრუნებულიყო.

კამბეჩოვანი ცენტრით ხორნაბუჯში კვლავ ინარჩუნებდა თავის სტრატეგიულ მნიშვნელობას. როგორც იყო აღნიშნული უკვე ვახტანგ გორგასლის დროს გამოიკვეთა მისი, როგორც ქართლის სამეფოს სანაპირო საერისთავოს როლი. ასეთადვე რჩებოდა იგი XI ს-შიც, კახეთის სამეფოსთვის. მისი დაპყრობა, ფაქტობრივად, ქართული სახელმწიფოს სამხრეთ-აღმოსავლეთი ზღუდის მორღვევას ნიშნავდა, საიდანაც ადვილად შეიძლებოდა შემოღწევა შუაგულ ქართლში.

ასე მაგალითად, როდესაც განძისა და არანის მფლობელებმა ამირთ-ამირა ფადლონმა “იწყო ამპარტავენებასა და ურჯუნი ბასა” და კახთა მეფეს აღსართანს, როგორც ჩანს, მისცა კამბეჩოვანი ხორნაბუჯითურთ, მისთვის უკვე ძნელი აღარ იყო კამბეჩოვანზე გამავალი გზით შეედწია შიდა ქართლში.

1070 წლის ახლოს, “ვითარცა იქმნა გაზაფხული, გარდამოვიდა მეფე (ბაგრატ IV) ქართლად და ჩადგა დიდგორთა, რამეთუ საზაფხულო მეფეთა სადგომი არს ადგილი იგი. ხოლო ფადლონ არად შერაცხა დიდგორთა დგომა მეფისა. წარმოემართა ლაშქრითა, ოცდაცამეტი ათასითა კაცითა, მოვიდა ტფილისს და დაიბანაკა ველსა ისნისასა. ხოლო მუნ დაუტევნა კარავნი და აღმოვლო დამე ყოველი მუხნარისა, და არბივნა ქართლისა ნაპირნი”. ფადლონი სწორედ კამბეჩოვანის გზით უნდა წამოსულიყო, გარეჯა-ყარაიას გავლით და ისნის ველზე, დღევანდელ ავლაბარში დაებანაკა.

ნარეკვავთან ბრძოლაში ფადლონის ლაშქარი სასტიკად დამარცხდა. გაქცეული ამირთ-ამირა თხუთმეტობედ კაცის ამალით გადადის ღართისკართან არაგვს და “ნარღუევთა გზით ერწოდ” მიდის, სადაც მას ატყვევებენ. დატყვევებული ფადლონი “მიჰგუარეს ჟალეთს ისაკ ტოლოშელის ძესა, აზნაურსა მესხსა”, რომელმაც “გასვა ჯორსა ფადლონ” და “მიჰგუარა აღსართანს (კახეთის მეფეს) თელავს. ხოლო აღსართან მსწრაფლ წარიყვანა ხორნაბუჯს, რამეთუ აფხაზთა მეფისაგან ეშინოდა უკანა ჩამოდგომისა. მიუპყრეს ხორნაბუჯს ფადლონ, და მისცა ხორნაბუჯი”.

ამგვარად, ხორნაბუჯში ფადლონის მეციხოვნენი მდგარან, რომელთაც თავისი პატრონის გადასარჩენად უკან დაუბრუნეს აღსართანს ხორნაბუჯის ციხე-ქალაქი. ის სისწრაფე, რომლითაც მემატიანის გამოთქმით, აღსართანი მოქმედებდა სწორედ ხორნაბუჯის ციხე-ქალაქის მფლობელობის დიდ მნიშვნელობაზე მიუთითებს კახთა მეფისათვის, რომელსაც “აფხაზთა მეფისაგან ეშინოდა უკანა ჩამოდგომისა” და ამდუ-

ნად ზურგში ისეთ სტრატეგიულ პუნქტს, როგორც ხორხა-
ბუჯი იყო მტრის ხელში ვერ დატოვებდა.

XI ს-ის 60-იან წლებში საქართველოს სელჩუკიანი თურქ-
ბი შემოესივნენ. ეს ნომადი მეჯოგენი დედა-წულიანად მოდი-
ოდნენ და სახლდებოდნენ დაპყრობილ ტერიტორიებზე. მათი
ექსტენსიური მეურნეობა მოითხოვდა საზაფხულო და საზამ-
თრო საძოვრების დიდ ფართობებს. საქართველოს განვი-
თარებულ სოფლის მეურნეობას დიდი საფრთხე დაემუქრა.
ნომადები ჩეხავდნენ ვენახს, ხეხილს და ინტენსიური სოფ-
ლის მეურნეობის ფართობებს საძოვრებად აქცევდნენ. ქარ-
თველ სოფლის მეურნე მოსახლეობას სრული გადაშენება
დაემუქრა. განსაკუთრებით მძიმე დრო დაუდგათ ქართველებს
1080 წ-დან, როდესაც დაიწყო ე.წ. “დიდი თურქობა”, როდესაც
გაზაფხულს შემოსულ “თურქთა, ვიდრე მოსლვამდე
თოვლისა, მოჭამეს ქუეყანა და მოსწყვედეს თუ სადღა ვინ
დარჩომილ იყო” ხალხი.

თანამედროვე მემატიანე განაგრძობს: “და განგრძელდა
ესევეთარი ჭირი ქრისტიანეთა ზედა; რამეთუ არესა თანა
გაზაფხულისასა მოვიდიან თურქნი და მათვე პირველთა
საქმეთაებრ იქმოდინან, და ზამთრის წარვიდიან. და არა იყო
მათ ჟამთა შინა თესვა და მკა: მოოვრდა ქუეყანა და ტყედ
გარდაიქცა”...

ბუნებრივია, რომ მეჯოგე ნომადებისათვის განსაკუთრე-
ბით დიდი მნიშვნელობისა იყო საქართველოს საზამთრო
საძოვრებიც. ხოლო საამისო დიდი ფართობები კი აღმოსავ-
ლეთ საქართველოში მოიპოვებოდა, კერძოდ, როგორც ვიცით,
კამბეჩოვანის ველზე.

ამიტომაც იყო რომ, როგორც მემატიანე გადმოგვცემს,
დავით აღმაშენებლამდე “თურქნი დაიზამთრებდეს ქართლს,
რამეთუ ვიდრე აქამომდე ზამთრისა მოწევნასა თანა ფალან-
გებითა მათითა ჩამოდგიან ჰავჭალას და დილომს, ჩადმართ
მტკურისა და იორის პირთა, რამეთუ მათი იყო სადგური”.

უეჭველია, აქ რომ “იორის პირი” იხსენიება, პირველ რიგში, კამბეჩოვანის ველები უნდა იგულისხმებოდეს. ჟამთააღმწერელთან ვხვდებით კიდევ ასეთ გეოგრაფიულ განსაზღვრებას “კამბეჩიანი და იორის პირნი”.

სელჩუკიან თურქთა ასეთი მასობრივი წამლუკავი შემოსევა 1110 წ-მდე გრძელდებოდა, როდესაც დავით აღმაშენებელმა სამშვილდის ციხე-ქალაქი წაართვა მათ. დავითის ისტორიკოსი მოგვითხრობს: “ცნეს რა თურქთა აღება სამშვილდისა, უმრავლესნი ციხენი სომხითისანი დაუტკვენეს, და ღამით მეოტ იქმნეს, და ჩუენთანა მოითუალნეს ივინი. რამეთუ ვიდრე მოაქამომდე სთუელთა ჩამოიარიან თურქთა სომხითი, ყოვლითა ფალანგითა მათთა, ჩამოდგიან გაჩიანთა, პირსა მტკუარისასა, ტფილისითგან ვიდრე ბარდავადმდე, და იორის პირთა, და ყოველთა ამათ შუენიერთა ადგილთა საზამთროთა, რომელთა შინა ზამთრის, ვითარცა არესა გაზაფხულისასა, ითიბების თივა, და აქუს შეშა და წყალი უხუებით, და მუნ არს სიმრავლე ნადირთა თვთოფერი და საშუებელი ყოველი. ამათ ადგილთა შინა დადგიან ხარგებითა. ცხენისა, ჯორისა, ცხუარისა და აქლემისა მათისა არა იყო რიცხვ, და აქუნდა ცხოვრება სანატრელი; ნადირობდიან, განისუენებდიან და იხარებდიან”.

მას შემდეგ, რაც დიდმა დავით აღმაშენებელმა სელჩუკიანი თურქები გადარეკა საქართველოდან, კამბეჩოვანი კვლავ აღდგა, როგორც სანაპირო საერისთავო და მას კვლავ დაეკისრა სახელმწიფოს სამხრეთ-აღმოსავლეთი მიჯნების დაცვა, თუნდაც იგივე თურქთა შემოსევებისგან, რომელნიც ხელსაყრელ ვითარებაში საამისო მცდელობას არ აკლებდნენ.

ასე მაგალითად, XII ს-ის 80-იან წლებში საქართველოდან გაძევებული გიორგი რუსი ტახტის დაბრუნებას განძის ათაბაგის მეშვეობით ცდილობდა. მემატიანე მოგვითხრობს, რომ რუსი უფლისწული კონსტანტინოპოლიდან “მივიდა ათაბაგისა და მისგან აიღო არანის ქუეყანისა სამყოფი, შემს-

გავსებული სუსა მისისა. მუნიდადმან შემყრელი ლაშქართო/ განძისა და არანისათა მოვიდა ქუეყანასა კამბეჩანისასა და შიგნით მინდორი მოარბია. და აიღო სიმრავლე ტყვსა და ნატყუნავისა”.

ჩვენ ვიცით, რომ კამბეჩოვანის (ქიზიყის) ჩრდილო-დასავლეთ ალაზნისპირა ველებს გვიან საუკუნეებში “წინა მინდორი” ეწოდებოდა. XII ს-ის მემატეანის მიერ ნახმარი, ზემოაღნიშნული ტერმინი – “შიგნით მინდორი” – უნდა მოწმობდეს, რომ “წინა მინდორი” ასევე ძველი ტერმინი შეიძლება იყოს, რაც გვაძლევს საშუალებას “შიგნით მინდორის” ლოკალიზაციისას – ეს უნდა ყოფილიყო დღევანდელი შირაქის ველი (თუმცა თვით “შირაქიც” არ არის ახალი ტერმინი).

ამგვარად, გიორგი რუსს განძის ათაბაგის ლაშქრით შირაქის ველი მოურბევია, რომელიც მაშინ თითქოს კარგად დასახლებული ჩანს.

“მაშინ ხორნაბუჯის პატრონმან საღირ მახატლის ძემან ცნა ესე და შეიყარა მცირედითა ლაშქრითა და მიეწია სამითა შვილითა წამებად თავისა... მცირედნი მიეწივნეს და გააქცივნეს, ჩამოყარნეს და დაჯოცნეს, ვინა რუსი ძლით სამეგარდაიხვეწა”.

ეს საღირ მახატლის ძე, ხორნაბუჯის პატრონი, სწორედ მონაპირე ერისთავად იყო თამარ მეფის მიერ “შეწყალებული”: “ქუემოთ წირქუალელნი, ზარტიბის ძენი, გრიგოლის ძენი, ჭიაბრის ძენი და მახატლის ძენი, და თავნი კახეთისანი თორღას ძენი, – შეიწყალნეს თუთოეულნი თუსითა წესითა”. ეს სანაპირო ამჟამადაც ერთ-ერთ ყველაზე მნიშვნელოვან და სტრატეგიულად უაღრესად პასუხსაგებ უბნად რჩებოდა საქართველოს სახელმწიფოს სამხედრო-თავდაცვით სისტემაში, რამდენადაც იგი ემიჯნებოდა არანს ანუ განძის საათაბაგოს, რომელიც უკვე IX-X საუკუნეებში ისლამური სამყაროს, ხოლო XI ს-დან სელჩუკიან თურქთა ფორპოსტს წარმოადგენდა ამიერკავკასიაში ქრისტიანული სახელმწიფოს

წინააღმდეგ. XII ს-შიც მთავარი საფრთხე საქართველოს
აქედან ემუქრებოდა.

ამიტომ საქართველოს სამხრეთ პროვინციებს და, კერძოდ,
კამბეჩოვანს და მის გამგებლებს ფრიად საპასუხისგებო მისია
ეკისრებოდათ, ერთი მხრივ, ქრისტიანული საქართველოს
დაცვისა აგრესიული მაჰმადიანური გარემოცვისგან, ხოლო,
მეორე მხრივ, პირუკუ – ინიციატივისა შეტევისათვის.

XII ს-ში მონაპირე ერისთავთა ძირითად ფუნქციას შეად-
გენდა საქართველოს საზღვრების აქტიური დაცვა. შესანიშ-
ნავადა აქვს ეს ფორმულირებული თამარ მეფის მეორე ის-
ტორიკოსს, ბასილი ეზოსმოძღვარს: “მონაპირეთა მონახნიან
საქმე, ანუ ციხე ასაღებელი, ანუ თურქმანი შემოდგომილი,
ანუ ქალაქი განსატეხელი, ანუ ქუეყანა მოსარბეველი, მოაკსე-
ნიან თამარს და მან გასინჯის საქმე იგი და გამოიკითხის.
უკეთუ ღირს იყვის შეყრასა ლაშქართასა, უბრძანის ზაქარიას
და ივანეს (მხარგრძელებს) და შეყარნიან ლაშქარნი”.

ერთ-ერთი ასეთი აქტიური მოღვაწეები იყვნენ კამბეჩოვა-
ნელი მახატლის-ძენი: “ქუემოთ ნაპირის კერძ გრიგოლის-ძენი,
და უფროსდა ტბელი, და მაკატლის-ძენი მონაპირობდეს,
რომელთა შიშითა განძას და ბარდავს ყრმა მცირე ვერ
აუტირდებოდა დედას, და ვერცა თურქნი იორის პირსა და
მტკურის პირსა საძოვარსა აწყენდეს”.

ამგვარად ხორნაბუჯის პატრონთა, მონაპირე მახატლის-
ძეთა უპირველეს ამოცანად კვლავ კამბეჩოვანის საძოვრების
დაცვა იყო სელჩუკიან თურქთა ურდოების ხელყოფისაგან,
რასაც ისინი წარმატებით ახორციელებდნენ.

ვითარება შეიცვალა XIII ს-ის ოციანი წლებიდან.

ხორეზმ-შაჰის ჯალალ ედ-დინის შემოსევებით, შეიძლება
ითქვას, დაიწყო ის სამსაუკუნოვანი რბევა-თარეში, რამაც
საქართველოს ერთიანი სახელმწიფოს, საბოლოო ჯამში,
დაქუცმაცება გამოიწვია.

შემოსეული სხვადასხვა ჯურის მტრის დამარბეველი

თარეში არაერთხელ კამბეჩოვანსაც შეეხო.

ასე მაგალითად, ჟამთააღმწერელი მოგვითხრობს, რომ ჯალალ ედ-დინის ჯარებმა “ესრეთ რა მოაოხრეს ტფილისი, იწყეს რბევად, ტყუენვად, ჳოცად და კლვად სომხითისა და კამბეჩიანისა და იორის პირთა, ქართლს და თრიალეთს, ჯავახეთს და არტანს, ზოგი სამცხეს და ტაოს, კარნიფორას და ანისის მიმდგომთა ქუეყანათა”.

მონგოლების შემოსევების და მათ მიერ საქართველოს დაპყრობის შემდეგ კამბეჩოვანის ველები, როგორც შესანიშნავი საზამთრო საძოვრები კვლავ მეჯოგე ნომადთა სარბიელი გახდა. მონგოლებიო, ამბობს მემატიანე, “ზამთრის დაიბანაკიან ბარდავს, მტკურისა პირსა, იორის პირთა და აღმოდმართ გაგამდე. და მოტყუენვიდიან, არბევდიან ქართლს, კახეთს და ჰერეთს”... ჩვენ უკვე ვიცით, რომ ჩვენი მემატიანეების გამოთქმა — “იორის პირი” — პირველ რიგში სწორედ კამბეჩოვანს უნდა გულისხმობდეს.

ისევე, როგორც ადრე, მონგოლების დროსაც კამბეჩოვანი საქართველოს სახელმწიფოს ცალკე ადმინისტრაციულ ერთეულად ითვლებოდა, თუმცა როდესაც მათ მთელი საქართველო ე.წ. დუმნებად დაჰყვეს ეს მხარე კახეთთან და ჰერეთთან ერთად ერთ ასეთ სამხედრო ოლქში იყო გაერთიანებული: “განაჩინეს თათართა ბევრისა (ე.ი. ათიათასეულის) მთავარი, რომელსა დუმნის თავად უწოდეს, და გამოარჩინეს მთავარნი, პირველად ეგარსლან ბაკურციხელი, კაცი ღრმად მოუბარი, ხოლო არა ნიჭთა მქონებელი საჭმართა, და მას ჳელთ უდვეს, სჳა ჰერეთისა და კახეთისა და კამბეჩიანისა, ტფილისითგან აღმართ ვითარ მთამდე შამახისა” — გვეუბნება მემატიანე.

კამბეჩოვანის გამგებლის, ეგარსლან ბაკურციხელის კარიერა ცუდად დამთავრდა.

ჟამთააღმწერელი მოგვითხრობს: “ესე ეგარსლან, კაცი საკვრველი და მჳედრობის ცოდნითა აღსავსე ეზომ განდიდნა,

რომელ კინდა და სახელისა დებადცა მეფისა იკადრა, და ყოველი ქართველთა ნათესავი ბრძანებასა მისსა მორჩილებად დეს, ვითარცა მეფესა". თვით მონგოლებსაც, რომელთა ერთგულებითაც დაწინაურდა ეგარსლანი, "ეგულებოდა მთავარ ყოფა მათ (დიდებულთა ამის სამეფოსათა) ზედა ეგარსლანი, არა მათგან უგუარიანესისა კაცისა"... საბოლოო ჯამში ავაგ მხარგრძელმა, ამირსპასალარმა რომელსაც მონგოლებმა ასევე "მისცეს იერლაცი შეწყალებისა" და რომლის "არა ინება წესისაებრ პატივით ხილვა და ამბორსყოფად" ეგარსლანმა, ამ უკანასკნელს "თავსა მათრაკითა უხეთქნა და უბრძანა მას ქუეშე დაწესებულთა, რათა ცხენიდან უპატიოდ დაამკჷან ქუეყანად, და ყვესცა ეგრეთ, და პატივისგან უპატიო ყვეს, და განძრცვლი განაძეს"...

არა ნაკლებ უბედური გამოდგა მისი თანამედროვე, კამბეჩოვანის მეორე მფლობელი ვინმე "ბერი ხორნაბუჯელი". მისი ისტორიაც ჟამთააღმწერელსა აქვს მოთხრობილი.

ჩვენ ვიცით, რომ ჯერ კიდევ თამარის მეფობაში კახეთის ერისთავები იყვნენ "თავნი კახეთისანი თორღას ძენი". 1250-იან წლებში, როდესაც ბათო ყაენმა დავით ლაშას ძე ოქროს ურდოში დაიბარა, წასვლის წინ ამ უკანასკნელმა "დაუტევა განმგებლად სახლისა სამეუფოსა დედოფალი ჯიგდა-ხათუნ და მესტუმრე ჯიქურ", ხოლო "კახეთიცა პანკელსა თორღუას შევედრა", როგორც ჩანს ზემოხსენებულ თორღასძეთა ჩამომავალს. "ჰგონა თორღუამან არღარა მოსლვა მეფისა, უკუდგა პანკისსა ციხესა, და თუსად დაიჭირა კახეთი, და არღარა მორჩილდებოდა დედოფალსა და მესტუმრესა ჯიქურსა". როდესაც ბათო ყაენისაგან შეწყალებული მეფე დავითი უკან მობრუნდა "და ვითარ მოიწია ჰერეთს, მიეგებნეს ყოველნი წარჩინებულნი სამეფოსა მისისანი, ხოლო თორღუა შეშინებული უკუდგა პანკისს". თბილისს დაბრუნებულმა მეფემ მოუწოდა თორღუა პანკელს, მაგრამ იგი მაინც არ გამოცხადდა დასჯის შიშით.

მაშინ შეამავლად ჩადგა ვინმე ხორნაბუჯელი ბერი ეი ხორნაბუჯის პატრონი და ამდენადვე კამბეჩოვანის გამგებელი ეს უკანასკნელი “მივიდა თორღუას სახლსა, რათა მას მიხედოს, ფიცითა მტკიცითა. ხოლო თორღუა რქუა: “წარვად ალავერდს გიორგის წინაშე და მუნ შემომფიცე, და მუნ მიმინდე”. და წარვიდეს ორნივე. ხოლო თორღუა გამოება ფესუსა სამოსლისა ალავერდის მთავარმოწამისასა. და მივიდა ხორნაბუჯელიცა, შეჰფიცა და გამოცხნა ფესუსაგან. ხოლო თორღუამან რქუა: “რა იგი ჰყო ჩემ ზედა, ამან წმიდამან გიორგი გიყოს შენ. რამეთუ მარტო ვარ, და სიკუდილითა ჩემითა უმკვდრო იქმნების მამული ჩემი. ეგრეთვე უმკვდრო ჰყოს წმიდამან მთავარმოწამემან სახლი შენი”. და წარმოიყვანა ხორნაბუჯელმან, ფიცითა მტკიცითა მიერ შეკრულმან, ტაბაკმელას. და შეურაცხ-ჰყო აღთქმა და ფიცი იგი, და შეიპყრა ჯიქურმან, განზრახვითა დედოფლისათა, თუნირ მეფისა ცნობისა, და წარიყვანეს კლდე-კართა, და გარდმოაგდეს.

ხოლო ვითარ მიეგო ბოროტი ხორნაბუჯელსა ალავერდის მთავარმოწამისა აღთქმისა და ფიცის გატეხისათვის, იხილეთ, რამეთუ ესუა შვილი ხორნაბუჯელსა, სახელით შალვა, სიკეთე-აღმატებული. ამას შალვას ესხნეს შვილნი, და მყის დაიპოცნეს, და ეგრეთ ბერი ხორნაბუჯელი მოკუდა მწუხარებითა, ჰხედავთ უმკვიდრობასა სახლისა მისისა. და დარჩა მათი შვილი, სახელით შალვა, რომელი უკანასკნელ თათართა მიერ მოიკლა, და უმკვიდრო იქმნა სახლი მისი. და ესრეთ შური იგი ალავერდისა მთავარმოწამემან”. ასე ამთავრებს ამ სეველიან თხრობას ჟამთააღმწერელი.

როგორც ვხედავთ, XIII ს-ის მეორე ნახევარში ხორნაბუჯი, შალვა ხორნაბუჯელის მამული, უმემკვიდრეოდ დარჩენილა და, სავარაუდოა, შუასაუკუნეებში არსებული წესის თანახმად, მეფის ხელში გადავიდა. ყოველ შემთხვევაში, როგორც ვიცით, XVII ს-ში ხორნაბუჯის ციხე კახეთის მეფე-

ების ხელშია და თეიმურაზ მეფეს ამ ციხეში ჰყავდა დაპატიმრებული როინ ჯავახიშვილი.

ქამთააღმწერლის გადმოცემით ისიც სავარაუდოა, რომ XIII ს-ში და XIV ს-ის პირველ ნახევარშიც კამბეჩოვანის ცენტრი ჯერ კიდევ ხორნაბუჯია, მაგრამ სავარაუდოა, რომ იგი უკვე დაცემის გზაზე დგას. მართლაც, თუკი ადრე ხორნაბუჯი ციხე-ქალაქი იყო, XIII ს-ში ისე ჩანს, რომ იგი მხოლოდ-და ციხე-სიმაგრეა, რომელიც ფეოდალის მამულს წარმოადგენს. XVII ს-შიც “ხორნაბუჯის ციხე” იხსენიება.

რას უნდა გამოეწვია ძველი ხორნაბუჯის, საქართველოს ერთ-ერთი სანაპიროს ციხე-ქალაქის დამცრობა?

ბუნებრივია, თუ ამ ფაქტს იმ თემის ისტორიას დაუკავშირებთ, რომლის ცენტრსაც იგი წარმოადგენდა და რომლის ნიადაგზედაც წარმოიქმნა და განვითარდა ეს ციხე-ქალაქი.

იმ განუწყვეტელ რბევა-თარეშს, რომლის ასპარეზიც უშუალოდ გახდა კამბეჩოვანის ტერიტორია, რა თქმა უნდა, არ შეიძლება კატასტროფულად არ ემოქმედა, როგორც მის ეკონომიკაზე, ასევე დემოგრაფიულ სიტუაციაზე. ცხადია, ასეთი ვითარება ჯერ კიდევ “დიდი თურქობის” დროს უნდა დაწყებულიყო.

ასე მაგალითად, დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსმა ჩვენ შემოგვინახა ცნობა, რომ, როდესაც XI ს-ის 80-იან წლებში გიორგი II ქართველთა და თურქთა ლაშქრით კახეთს ჩავიდა და ვეჟინის ციხეს ალყა შემოარტყა, დიდი ხნის უშედეგო დგომის შემდეგ, “მეფესა გიორგის მოეცხენა ნადირობა აჯამეთისა, არღარა ზრუნვიდეს სხუასა, არცა ელოდა აღებასა ვეჟინისა და კახეთისა, არამედ ლაშქართა თურქთასა, რომელ ჰყვა, მისცა ნიჭად სუჯეთი და ყოველი ქუეყანა იორის პირი კუხეთი, რომელი მოოცრდა მუნ დღეინდელად დღემდე”.

ისტორიკოსი ამას XII ს-ის პირველ ნახევარში წერდა და, თუმცა აქ თითქოს უშუალოდ კამბეჩოვანის ტერიტორია არ იგულისხმებოდა და ამავე დროს XII ს-ის განმავლობაში,

სავარაუდოა, ეს მხარე კვლავ მოშენებულიყო, მაგრამ ეს არის კარგი ილუსტრაცია იმისა თუ მომთაბარე ნომადების მიერ ამა თუ იმ მხარის საზამთრო თუ საზაფხულო საძირკვრებად გამოყენებას, რა შედეგი მოსდევდა ინტენსიური სოფლის მეურნეობის მიმდევარი მოსახლეობისათვის. ცხადია, ასეთივე დღე დაადგებოდა XI ს-ის ბოლოს და XII ს-ის დასაწყისში კამბეჩოვანსაც, რაზედაც ზემოთ უკვე ვისაუბრეთ.

არანაკლები უბედურება უნდა დასტყდომოდა თავს კამბეჩოვანის მკვიდრ მოსახლეობას ჯალალ ედ-დინისა თუ მონგოლთა თარეშის დროს, როდესაც გარდა იმისა, რომ ეს ტერიტორია კვლავ ნომადთა სარბიელი გახდა, იგი არა ერთხელ სასტიკი ომების ასპარეზიც იყო.

ჩვენ უკვე ვიცით, რომ XII ს-ის 80-იან წლებში აქ ბრძოლა გაიმართა საღირ მახატლის ძესა და გიორგი რუსს შორის, რომელმაც “ქუეყანასა კამბეჩანისასა შიგნით მინდორი მოარბია და აიღო სიმრავლე ტყვსა და ნატყუენავისა”, ხოლო XIII ს-ის 20-იან წლებში ჯალალ ედ-დინის ლაშქართა “იწყეს რბევად, ტყუენვად, ჳოცად და კლვად კამბეჩიანისა და იორთა პირთა”. ასევე XIII ს-ის 60-იანი წლების დასაწყისში ჰულაგუს წინააღმდეგ აჯანყებული მონგოლთა მხედართმთავარ ალათემურის მეომრებმა “განვლეს კამბეჩიანი, კახეთი, ჰერეთი, ყოველგან ომითა, და წარვიდეს გზასა ბელაქნისასა, შევიდეს ღუნქეთს”...

ცხადია ყველაფერი ეს უადრესად უარყოფითად იმოქმედებდა კამბეჩოვანის ეკონომიკაზე და მის მკვიდრ, დამჯდარ მოსახლეობაზე.

მაგრამ მაინც საქართველოს ამ კუთხემ გამოუსწორებელი ზიანი 1264 წელს განიცადა, როდესაც “მას ჟამსა გამოვიდა დიდი ყაენი ბერქა გზასა დარუბანდისასა აურაცხელითა ლაშქრითა... ბერქამან მოაოჭრა ქუეყანა შირვანისა, ჰერეთი, კახეთი და ყოველი იორის პირი და მოვიდა ლაშქარი ტფილისამდე... ხოლო ბერქა ყაენი დადგა მათათა შინა გარეჯისათა”.

საინტერესოა, რომ ხორნაბუჯის საბოლოო დაცემასაც ვახუშტი ბატონიშვილი ბერქა ყაენის შემოსვლას უკავშირებს: “ხორნაბუჯი... კლდესა ზედა, შენი არს ციხე მაგარი, და იყოცა ქალაქი კარგი. ესეცა ბერქას გამოსვლასა მოოკრდა”. ზემოთქმულის ფონზე ვახუშტის ეს ცნობა სავსებით სანდოა.

როგორც ვხედავთ მონგოლთა ამ დაშქრობის დროს მთელი აღმოსავლეთი ამიერკავკასია დაზარალებულა, განსაკუთრებით კი აღმოსავლეთ საქართველოს თემები და მათ შორის კამბეჩოვანიც.

ეს კარგად ჩანს იქიდანაც, რომ როდესაც XIII ს-ის 70-იან წლებში მონგოლებმა ხალხი აღწერეს და “ამათ ქამთა კუაღად მოვიდა იგივე არღუნ, რომელსა აღერიცხნეს ყოველნი საბრძანებელნი ყოველთა ყაენთანი, რათა აღთუალოს ქუეყანა და ცნას ვითარძი ქუეყანა აღშენდა, გინა აოკრდა. აღთუაღა ახლად და ცნა, რამეთუ უმრავლესი მოოკრებულ იყო, და უმეტეს ჰერეთი და კახეთი, რამეთუ კამბეჩის ვაკენი მოოკრებულ იყო გამოსლვასა მას თათართასა, ოდეს გამოვიდა ყაენი დიდი ბერქა”.

სურათი ნათელია: “კამბეჩის ვაკენი”, რომლებიც ჯერ კიდევ XII ს-ის 80-იან წლებში საკმაოდ ხალხმრავალი ყოფილა და სადაც ამ დროს ინტენსიური მეურნეობის მკვიდრი ქართული მოსახლეობა უნდა მჯდარიყო, XIII ს-ის 70-იან წლებში “უმეტეს მოოკრებულ იყო” და ამდენადვე, ფაქტობრივად, დაცლილი სოფლის მეურნე გლეხობისაგან.

განსაკუთრებით აღსანიშნავია ის, რომ ზემოხსენებულ ცნობაში ქართველი მემატიანე ხაზს უსვამს, რომ “კამბეჩის ვაკენი იყო მოოხრებული” ანუ კამბეჩოვანის სამხრეთ-აღმოსავლეთი უდიდესი ნაწილი, რომელიც შესანიშნავ საზამთრო საძოვრებს წარმოადგენდა, რაც ბუნებრივია, რადგან, პირველ ყოვლისა, მეჯოგე ნომადებს სწორედ ეს ტერიტორია აინტერესებდათ. და სწორედ ამიტომ აქ უნდა განადგურებულიყო ინტენსიური მეურნეობა და მისი მიმდევარი მოსახლეობა.

ამას მოწმობს, როგორც ვიცით, ვახუშტის ცნობებით. იორ-მტკვარს შორის ზეგანის შესახებ, იგი წერს: “გარნა იყო ალაზნის შესართავამდე და ვიდრე სამგორამდე შენობანი დიდ ფრიად, არამედ მოოკრდა გამოსლვასა ბერქასა და შემდგომად ლანგ თემურისაგან, რომელნი ჩანან დღესაც”. ალაზნისპირა ვაკეებზე საუბრისას კი აღნიშნავს: “გარნა ყოფილ არსცა ძველად შენობა დაბნებითა, არამედ შემდგომად ბერქას გამოსვლისა ოკერ არს. კვლად ყოფილ არიან ალაზნის მოსაბრუნსა შინა ძველად შენობა ქრისტეანეთა”.

რაც შეეხება კამბეჩოვანის ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილს, სადაც ზამთრის საძოვრები არ იყო, ჩანს, არც მოსახლეობა აყრილა აქედან და განაგრძობდა ცხოვრებას. ხორნაბუჯის ციხე-ქალაქი, როგორც ზემოთ იყო აღნიშნული, სწორედ ამ ინტენსიური სოფლის მეურნეობისა და უპირატესად სამესაქონლეო მეურნეობის ზონათა შორის მდებარეობდა, როგორც ამ ორი სასოფლო-სამეურნეო არეალის ორგანულად შემაკავშირებელი ცენტრი. ეხლა, როდესაც კამბეჩოვანის დიდი ნაწილი მოოხრდა, მოსახლეობისაგან დაიცალა და განუწყვეტელი რბევა-თარეში არ წყდებოდა, ის მაგისტრალური სავაჭრო გზებიც უნდა მოშლილიყო, რომელთა გადაკვეთაზე დაც ეს ქალაქი აღმოცენდა. ხორნაბუჯის ქალაქობას, ამდენად, უნდა გამოსცლოდა ეკონომიკური საფუძველი. იგი ფაქტობრივად, “ქვეყნის” პერიფერიაზე აღმოჩნდა და მისი, როგორც კამბეჩოვანის ცენტრის ფუნქციაც უნდა მოშლილიყო. ცენტრს უნდა გადაენაცვლა იქითკენ, სადაც ინტენსიური სოფლის მეურნეობის ზონა იყო და მკვიდრი მოსახლეობაც განაგრძობდა ცხოვრებას. ასეთად კი ამჟამად ძველი კამბეჩოვანის ჩრდილო-დასავლეთის ნაწილი-და რჩებოდა და ბუნებრივია, თუ ქვეყნის ცენტრმაც აქ გადმოინაცვლა – დაბა ქიზიყში.

ამიტომ ბუნებრივია ისიც, რომ პირველად “ქისიკი” სწორედ XV ს-ის ხელნაწერში გვხვდება. ცენტრის გადმონაცვლე

ბა ხორნაბუჯიდან ქიზიყში, ამდენად, სადღაც XIV ს-ის მხოლოდ ნახევარსა ან XV ს-ის პირველ ნახევარში უნდა მომხდარიყო ეს უკვე აღარ იყო ძველი კამბეჩოვანი. ეს იყო ახალი "ქვეყანა", რომელსაც სახელიც ახალი შეერქვა, მისი ცენტრის სახელი - "ქიზიყი". თვით მის ცენტრს, "ქიზიყს" კი XVIII ს-დან, მას შემდეგ, რაც იქ ერეკლე II-მ ციხე-სიმაგრე ააგო, "სიღნაღი" დაერქვა.

წყაროები

1. არსენი საფარელი, განყოფისათვის ქართველთა და სომეხთა ტექსტი კრიტიკულად დაადგინა, გამოკვლევა და კომენტარები დაურთო ზაზა ალექსიძემ, თბ., 1980.
2. ასურელ მოღვაწეთა ცხოვრების წიგნთა ძველი რედაქციები. ტექსტები გამოკვლევითა და ლექსიკონით გამოსცა ილია აბულაძემ, თბ., 1955.
3. დავით ბატონიშვილი, ახალი ისტორია; ბაგრატ ბატონიშვილი, ახალი მოთხრობა. გამოსცა თამარ ლომოურმა, თბ., 1941.
4. დასტურდამალი მეფის ვახტანგ მეექვსისა, რედაქციობით პეტრე უმიკაშვილისა, ტფ., 1886.
5. დიონ კასიოსის ცნობები საქართველოს შესახებ. ბერძნული ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და შესავალი და კომენტარები დაურთო ნოდარ ლომოურმა, თბ., 1964.
6. ეპისტოლეთა წიგნი. სომხური ტექსტი ქართული თარგმანით, გამოკვლევითა და კომენტარებით გამოსცა ზაზა ალექსიძემ, თბ., 1968.
7. ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, თბ., 1941.
8. ვახუშტი, საქართველოს ცხოვრება, თბ., 1913.
9. თეიმურაზ ბაგრატიონი, დავით ბაგრატიონის ისტორია, თბ., 1972.
10. იოანე ბაგრატიონი, ქართლ-კახეთის აღწერა, თბ., 1986.

11. იოანე დრასხანაკერტელი, სომხეთის ისტორია. სომხური ტექსტი ქართული თარგმანით გამოსცა ე. ცაგარეიშვილმა, თბ., 1965.
12. ლევონდ დიდი ვარდაპეტის სომეხთა ისტორია, ს.-პეტერ-ბურგი, 1887 (სომხურად).
13. ლომოური ნ. კლავდიოს პტოლემეაიოსი, "გეოგრაფიული სახელმძღვანელო", ცნობები საქართველოს შესახებ. მსკი, 32, თბ., 1955.
14. მოვსეს კალანკატუელი, აღვანთა ქვეყნის ისტორია, თბ., 1913 (სომხურად). ქართული თარგმანი იხ.: მოვსეს კალანკატუელი, აღვანთა ქვეყნის ისტორია, ძველი სომხურიდან თარგმნა, შესავალი, შენიშვნები და საძიებელნი დაურთო ლიანა დავლიანიძე-ტატიშვილმა, თბ., 1985.
15. მოქცევაჲ ქართლისაჲ: ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები. I, 1963.
16. საბინინი მ. საქართველოს სამოთხე, თბ., 1882.
17. საქართველოს სსრ ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული დაყოფა, თბ., 1961.
18. საქართველოს სიძველენი, I, 1920.
19. საქართველოს სიძველენი, II, 1909.
20. საქართველოს სიძველენი, III, 1910.
21. ქრონიკები და სხვა მასალა საქართველოს ისტორიისა და მწერლობისა, შეკრებილი, ქრონოლოგიურად დაწყობილი და ახსნილი თ. ჟორდანიას მიერ, თბ., 1967.
22. ქართლის ცხოვრება. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. ტომი I, თბ., 1955.
23. ქართლის ცხოვრება. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. ტომი II, თბ., 1959.
24. ქართული სამართლის ძეგლები, II, ტექსტი გამოსცა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო პროფ. ი. დოლიძემ, თბ., 1965.
25. ქართული სამართლის ძეგლები, IV, ი. დოლიძის გამოცემა, თბ., 1972.
26. ქართული სამართლის ძეგლები, V, ი. დოლიძის გამოცემა, თბ., 1974.

27. ქართული სამართლის ძეგლები, VI, ი. დოლიძის გამოცემა, თბ., 1977.
28. ქართული სამართლის ძეგლები, VII, ი. დოლიძის გამოცემა, თბ., 1981.
29. წამებად შუშანიკისი. ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები. I, 1963.
30. Баладзори, Книга завоевания стран. Текст и перевод. Перевод с арабского проф. П.К. Жузе, Баку, 1927.
31. Плиний, Естественная история. ВДИ, №2, 1949.
32. Полиевктов М. Посольство князя Мышцецкого и дьяка Ключарева в Кахетию, 1640-1643
33. Страбон, География. Перевод, статья и комментарии Г.А. Стратановского, 1964.
34. Géographie de Moïse de Corène d'après Ptolémée. Texte arménien traduit en français par le p. Arsène Soukry Mékhitariste, Venise, 1881.

ლიტერატურა

35. თოფჩიშვილი რ. აღმოსავლეთ საქართველოს მთიელთა მიგრაცია XVII-XX სს., თბ., 1984.
36. კაკაბაძე ს. ქართული სახელმწიფოებრიობის გენეზისის საკითხები. სმ, I, 1924.
37. კუდავა ბ. X საუკუნის ორი წარწერა ბოდბისხევის ეკლესიიდან. "არტანუჯი", №4, 1995.
38. ლომოური ნ. ძველი საქართველოს სავაჭრო გზების საკითხისათვის. იიშ, IV:1, 1958.
39. მუსხელიშვილი დ. ციხე-ქალაქი უჯარმა, თბ., 1966.
40. მუსხელიშვილი დ. კახეთ-ჰერეთის პოლიტიკური გეოგრაფიის საკითხები XII-XIII სს-ში. სიგკ, III, 1967.
41. მუსხელიშვილი დ. საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები, I, თბ., 1977.
42. რამიშვილი რ. კამარახევის სამაროვანი. მსკა, II, 1959.
43. პაპუაშვილი თ. ჰერეთის ისტორიის საკითხები, თბ., 1970.
44. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, III, თბ., 1979.
45. სინაურიძე მ. ქიზიყის 1938-1939 წწ. არქეოლოგიური ექსპედიციის მასალები. სსმმ, XXV-B, 1968.
46. ჭილაშვილი ლ. ქალაქები ფეოდალურ საქართველოში, I, თბ., 1968.

47. ჯავახიშვილი ი. ქართველი ერის ისტორია, I-II, თბ., 1913.

48. ჯავახიშვილი ი. საქართველოს ეკონომიური ისტორია, I, თბ., 1930.

49. ჯანაშია ს. შრომები, II, თბ., 1952.

50. Акопян А.А. Албания – Алуанк в греко-латинских и древне-армянских источниках, Ереван, 1987.

51. Алиев И.К. Интерпретация параграфов 1, 3, 4 и 5 IV главы XI книги “Географии” Страбона, ВДИ, №3, 1975.

52. Джалагания И.Л. Монетные клады Грузии, Тб., 1980.

53. Еремян С.Т. Торговые пути Закавказья в эпоху Сасанидов. ВДИ, №1, 1939.

54. Марр Н.Я. Аркауи, монгольское название христиан в связи с ворпосом об армянах – халкедонитах. ВВ, XII, 1906.

55. Мнацаканян А.Ш. О литературе Кавказской Албании. Ереван, 1969.

56. Мухелишвили Д.Л. Из исторической географии Восточной Грузии, Тб., 1982.

57. Рчеулишвили М.Д. К истории овцеводства Грузии, Тб., 1953.

58. Цоцелия М. Каталог сасанидских монет Грузии, Тб., 1981.

59. Чубинашвили Г.Н. Архитектура Кахетии, Тб., 1959.

60. Brosset M. Rapports sur un voyage archéologique dans la Géorgie et dans l'Arménie, exécuté en 1847-1848. 2e livraison, St.-Petersbourg, 1850. Premier rapport.

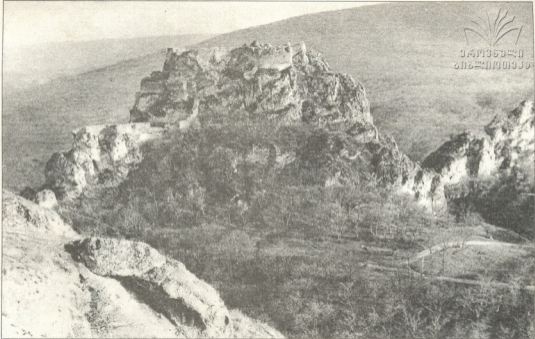
61. Brosset M. Histoire de la Géorgie. Introduction et Table des matières. St.-Petersbourg, 1858.

შემოკლებები

- იიშ – ისტორიის ინსტიტუტის შრომები.
- მსკა – მასალები საქართველოს და კავკასიის არქეოლოგიისათვის.
- მსკი – მასალები საქართველოს და კავკასიის ისტორიისათვის.
- სიგკ – საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული.
- სმ – საისტორიო მოამბე.
- სსმმ - საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე.
- ქცა – ქართლის ცხოვრება.
- ВВ – Византийский временник.
- ВДИ – Вестник древней истории.

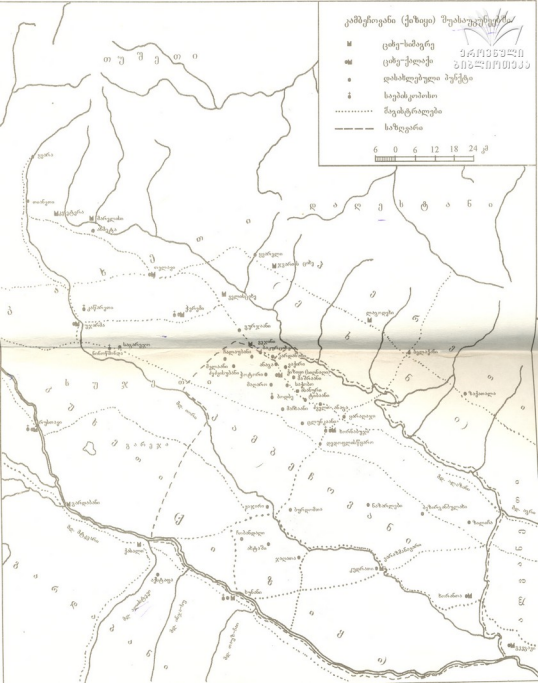
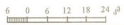

ხირსის მონასტერი

ხორნაბუჯი

- ცხე-ზმიერე
- ცხე-ჭალაქი
- დაბახლეული პუნქტი
- ⚡ საეპისკოპოსო
- შავიტრალეუბი
- ხაზღვარი

0037

039/3

